Ole Togeby

Det står mellem linjerne
Forudsættelser og underforståelser i sproget

Aarhus Universitetsforlag
Det står mellem linjerne. Forudsættelser og underforståelser i sproget.
© Forfatteren og Aarhus Universitetsforlag 2022
Omslag og tilrettelægning: Trefold
Forlagsredaktion: Jakob Jørgensen Vestergaard
Bogen er sat med [font]
Trykt på [papirtype] hos Narayana Press, Gylling

Printed in Denmark 2022
ISBN [nummer]

Aarhus Universitetsforlag
unipress.dk

Bogen er udgivet med støtte fra Aarhus Universitets Forskningsfond.

Denne bog er beskyttet i medfør af gældende dansk lov om ophavsret. Kopiering til undervisningsbrug må kun ske efter aftale med Copydan Tekst & Node.

[Indsæt fagfællebedømmelseslogo og FSC-logo]

Indhold

I. Samarbejdsprincippet
- Samarbejde om at dele tanker
- Informativitet ogt relevans
- Sandhed i vidneudsagn og beretninger
- Sandhed i videnskab og kunst
- Grader af usandhed
- Løgn og bullshit

II. Forudsættelser
- Typer af information
- Forudsættelser
- Parentetisk information
- Trosbekendelsen

III. Underforståelser
- Underforståelser
- Humor i underforståelser
- At læse mellem linjerne
- Manglende ansvar i underforståelser

IV. Retorik og kommunikation
- Metaforer
- Ordbøger
- Ironi
- Motivtolkning og misopfattelser

V. Det rent menneskelige
- Det der står på linjerne
- Sprogsystem og sprogbrug
- Tillid
- Kollektiv intentionalitet

Kilder der er citeret eller refereret fra

I. SAMARBEJDSPRINCIPPET

Samarbejde om at dele tanker

Jeg står i døren på vej ud af svømmehallen for at cykle hjem og overvejer om jeg skal tage mine regnbukser på fordi det ser ud som om der falder dråber i vandpytterne uden for glasdøren. En mand som jeg ikke kender, træder ind ad døren, ser mig stå med regnbukserne og siger så: "Det regner ikke. Jeg havde slet ikke vinduesviskerne i gang".

Det er flere ting at bemærke i denne lille episode: Manden må have sat sig ind i min situation og gættet hvad jeg ville; han havde (kognitiv) *empati*. Hans oplysninger var yderst *relevante*, de havde umiddelbare anvendelsesmuligheder for mig (*affordances,* som den amerikanske psykolog J.J. Gibson kalder det). Vi tænkte den samme tanke; han tænkte 'det regner ikke' og han fik ved at udsende lyde med sin mund mig til at tænke 'det regner ikke'. Han gjorde det for min skyld, det vil sige ud fra altruisme; han havde ikke selv nogen glæde af sin ulejlighed.

Det jeg forstod, var at han tænkte 'at det ikke regnede', for jeg kunne på grund af den række af lyde som han havde artikuleret og ytret, *læse hans tanker* (som den franske lingvist Dan Sperber og den engelske lingvist Deidre Wilson i deres bog *Relevance* formulerer det). Jeg forstod også at han sagde det med den *underforståelse* (*implikatur* med den engelsk-amerikanske filosof H.P. Grices udtryk) at jeg efter hans mening ikke behøvede at tage regnbukserne på.

Men tanken var åbenbart ikke selvindlysende, for manden følte sig også foranlediget til at argumentere for at oplysningen var *sand*. Det var underforstået at bemærkningen om vinduesviskerne var et argument for at det var sandt 'at det ikke regnede'; men hvorfor sagde han *slet*? Var det ikke overkill? Han må have antaget at der også var grunde til tro 'at det regnede', men at hans argument var trumf.

Jeg forstod helt at han havde gode argumenter for sin påstand, men troede dog ikke på ham og tog regnbukserne på – måske fordi han med sin bemærkning havde *forudsat* (*præsupponeret,* som lingvister kalder det) at han var kommet i bil. Ellers ville han ikke have vinduesviskere. Jeg ved nemlig godt at man på cykel kan blive våd af fugtighed i luften som er så fin at den ikke sætter sig på kørende bilers vindblæste forrude. Så netop fordi han havde dokumenteret sit grundlag for at erklære at det slet ikke regnede, fik jeg ikke våde bukser af at cykle hjem – takket være hans omhu med at delagtiggøre mig i evidensen for påstanden om at det ikke regnede.

I denne lille dagligdags episode var der således flere sprogvidenskabelige fænomener på

spil, nemlig tankeoverføring, affordance (anvendelsesmuligheder), altruisme, relevans, tankelæsning, forudsættelse og underforståelse, og det er disse fænomener som denne bog handler om. De er helt fundamentale for selve fænomenet kommunikation, og når meningen står mellem linjerne, kan det have problematiske virkninger som ikke altid bliver opdaget af dem der deltager i kommunikationen. I denne bog vil der blive analyseret en række eksempler på brug og misbrug af sproglige fænomener som forudsættelser, underforståelser, metaforer og ironi.

En benægtet sætning, som fx *Det regner ikke*, er påfaldende lidt informativ. Hvis man siger *Det regner*, har man fået kommunikeret at det hverken er solskin, overskyet, tåge, snevejr, haglvejr eller noget andet, det vil sige man har udelukket en masse. Siger man derimod *Det regner ikke*, har man ikke udelukket nogen af disse muligheder, men kun den ene at det skulle regne. Det er ikke nær så informativt at udtale en sætning benægtet med *ikke* som at sige en bekræftende sætning uden *ikke*.

Så hvorfor sagde manden ved svømmehallen ikke blot *Det er overskyet*, for så havde han jo udelukket ikke blot at det regnede, men også alt det andet? Han brugte sin energi på den benægtede sætning fordi han vidste at det eneste der gjorde en forskel for mig, var om det regnede eller ej; jeg var lige glad med om det var tåge eller overskyet. At det ikke regnede, var den forskel der gjorde en forskel. Det var det eneste information der var anvendelig i mine overvejelser om regnbukserne.

Grice har forklaret mandens måde at formulere sig på ved at han med sin ytring fulgte et enkelt princip om samarbejde om tankeoverføring (cooperationsprincippet). Princippet er i artiklen *Logic and conversation* formuleret således: "Lav dit indlæg sådan som det kræves af det mål eller formål som er accepteret med samtalen, og på den scene hvor det foregår". Mandens formål var at overbevise mig om at jeg ikke behøvede at tage regnbukser på, og til dette formål var det ligegyldigt om solen skinnede eller ej; det eneste der krævedes, var oplysningen om at det ikke regnede.

Som en anden samtalens Emma Gad har Grice så udmøntet samarbejdsprincippet i fire leveregler eller *maksimer*, som han kalder dem. De lyder således: 1. Prøv at gøre dit indlæg til et der er sandt, sig ikke hvad du tror er usandt, og sig ikke hvad du mangler passende evidens for! 2. Gør dit indlæg så informativt som krævet for det givne formål med samtalen, men gør ikke dit indlæg mere informativt end krævet! 3. Vær relevant! 4. Undgå dunkelhed og tvetydighed i udtrykket, vær kortfattet (undgå unødvendig snakkesalighed), og hold orden!

Manden fulgte i høj grad maksime 1 om sandhed; han fortalte endog hvilken evidens han

havde for at det ikke regnede, nemlig at han slet ikke havde vinduesviskerne i gang. Og han fulgte også maksime 4 om passende kortfattet stil; det han ville sige, kunne næppe siges kortere og mere utvetydigt. Men hvordan var det med maksime 2 om informativitet og maksime 3 om relevans?

Informativitet og relevans

Maksime 2 om informativitet er dobbelt: Man skal hverken sige for meget eller for lidt, men lige præcis det der kræves af formålet med samtalen. Det er et endnu mere vidtgående krav end det man sværger at sige i engelske retssager: the truth, the whole truth and nothing but the truth. Da jeg engang kom hjem fra en rejse til Island (hvorfra man må indføre to liter spiritus) og havde to flasker akvavit og to flasker cognac i min taske, spurgte tolderen i lufthavnen, om jeg havde noget i tasken, og jeg svarede: "Jeg har to flasker akvavit". Det var jo sandt, og ikke noget usandt 'nothing but the truth'. Tolderen så i min taske, konfiskerede de to flasker cognac, og gav mig en bøde, fordi jeg ikke havde sagt hele sandheden 'the whole truth'.

Man må således ikke give for lidt (sand) information, men man må heller ikke give for meget (sand) information, det vil sige mere information end det der er relevant. Hvis jeg havde sagt *Jeg har to flasker akvavit, to flasker cognac, mit kamera, tre bøger på dansk og en bluse*, havde tolderen nok ikke givet mig en bøde, men ladet mig betale told af cognacen og anset mig for at være en lettere småtosset krakiler, fordi jeg havde gjort mit indlæg mere informativt end påkrævet. Det var ikke relevant for ham hvad jeg havde i tasken andet end det der skulle deklareres og fortoldes. Storm P. har en flue (der er betegnelsen for hans illustrerede vittigheder) der illustrerer sagen: "Han sagde hele tiden *ærlig talt*, så ham var der noget muggent ved."

Og her kommer så maksime 3 ind i billedet: Vær relevant! Det er et krav til al samtale at den information som et indlæg giver, kun må være om de forskelle som gør en forskel – for modtageren. For at afsendere kan udforme deres indlæg sådan som det kræves af det mål eller formål som er accepteret med samtalen, og på den scene hvor det foregår, må de altså både vide hvad der er det accepterede formål, og hvad der gælder på den aktuelle scene. I lufthavnen på vej hjem fra Island skulle jeg for eksempel vide at formålet med tolderens spørgsmål var at fortolde afgiftspligtige varer, og at egne medbragte bøger ikke er belagt med told i Danmark. Han kunne jo i stedet have spurgt: *Har du noget at fortolde?*

Kommunikation stiller således store krav til afsendere om at samarbejde med modtagerne – på modtagernes betingelser. Informationerne kan således være relevante for modtagerne, netop

når de ikke er det for afsenderen. I en samtale med spørgsmål og svar er dette tydeligt. Svareren giver ofte – uden selv at være interesseret i det – de informationer som spørgeren med spørgsmålet har angivet at være interesseret i.

Men selve spørgsmålet, som er en slags anmodning om en bestemt information som spørgeren står og mangler, er i bund og grund ikke relevant for den der skal svare. Det er tværtimod nærmest til besvær. Når den spurgte alligevel velvilligt svarer, er det af barmhjertighed og for at bevare det gode samarbejdsforhold til partneren – på den scene hvor det foregår og med de roller de hver for sig har: Et barn på Rådhuspladsen i Aarhus kan for eksempel spørge: *Hvad er klokken?* En tilfældig voksen svarer: *Kvart i to*, mens en knap så barmhjertig person kunne have svaret: *Hvorfor spørger du om det? Du kan jo selv se det på rådhusuret!*

Men scener, det vil sige situationer, er ikke ens. Se for eksempel en samtale i en dansktime på et gymnasium mellem en lærer og eleven Mikkel:

Læreren: *Ja – Nu har vi talt noget om afsenderen i teksten, så kan vi prøve at finde ud af – hvordan ser adressaten ud?* (pause 17 sekunder).

Læreren: *Hvordan ser – øh – vores adressat ud?* (pause 4 sekunder, elever rækker hænderne op).

Læreren: *Mikkel!*

Mikkel: *Det må være en højt uddannet mand.*

Læreren: *Ja, hvor højt?*

Mikkel: *Det står der ikke noget om.*

Læreren: *Jo, det gør der da.*

Mikkel: *Civilingeniør, eller sådan noget.*

Læreren: *Ja ikke – der står hvilke eksamenspapirer: cand.merc., cand.oecon., cand.polit. eller HD med afsætningsøkonomi, eventuelt – ikke.*

Her tæller lærerens spørgeformede sætning *Hvordan ser adressaten ud?* ikke som en anmodning om information om noget som læreren ikke ved og derfor gerne vil vide. Læreren lader snarere som om han ikke ved det, som en pædagogisk udfordring af elevens åndsevner (det som hedder *sokratisk ironi*), eller som en test eller afprøvning af viden hos eleven. Og svaret er ikke relevant for læreren der spørger – senere i samtalen viser han sig faktisk at kende svaret bedre end den elev der skal svare.

Derfor er den scene hvor det foregår, så vigtig; i en skoleklasse tæller – fra klokken ringer ind til timen, og til klokken ringer ud – lærerens spørgsmål ikke som spørgsmål, men som

pædagogik eller test af elevers viden. Elevernes svar tæller heller ikke som svar der er relevante for modtageren (læreren), men som præstationer der afslører hvad eleven kan og ikke kan. Det der er det relevante for læreren, er ikke indholdet af svaret, men om eleven ved det eller ej. Både læreren og eleven bryder således med maksimerne om informativitet og relevans, og de gør det fordi de taler på en særlig scene (en skoleklasse), i en særlig genre (klasseundervisning med overhøring), der har sit eget særlige formål. Således overholder de det overordnede samarbejdsprincip ved at bryde nogle af med maksimerne.

Maksime 2 og 3 om informativitet og relevans giver derfor ikke mening uden for det mål eller formål som er accepteret med samtalen, og på den scene hvor det foregår, og sådanne mål eller formål med samtaler kan være meget forskellige. I lufthavnen var der tolderen og mig, og formålet, som vi begge havde accepteret, var at han skulle fortolde afgiftspligtige varer. I gymnasieklassen var der læreren og eleverne, og formålet var at eleverne skulle lære noget, og på Rådhuspladsen var der ingen på forhånd accepterede formål med samtalen, og derfor kunne ordene her kun tælle efter deres pålydende. Det var disse forskellige formål der bestemte hvilke forskelle der gjorde en forskel for modtageren, og hvad ordene betød når scenen var et toldkammer, en gymnasieklasse eller en rådhusplads.

Sandhed i vidneudsagn og beretninger

Kravet om sandhed gælder især i konstaterende udsagn. Regulerende sproglige handlinger som for eksempel løfter og ordrer udsiger således ikke noget sandt om verden, men noget gyldigt om parternes pligter, om hvordan de skal ændre verden; i løfter om hvad afsenderen er forpligtet til at gøre, og i ordrer om hvad adressaten er forpligtet til at gøre. I ekspressive ytringer, hvor afsenderen åbenbarer sine indre følelser og holdninger, kan sandheden slet ikke efterprøves eller udsagnet betvivles. Man kan ikke have en samtale hvor A siger: *Jeg fryser* og B svarer: *Nej det gør du ikke*.

Maksimet om sandhed gælder derfor især i konstaterende udsagn, som der var i alle de tre omtalte situationer: Jeg skulle sige hele sandheden om spiritus i tasken til tolderen, den voksne skulle på Rådhuspladsen sige hvad klokken netop var, og eleven skulle sige præcist hvilke adressater der er for teksten. Vi synes at vi på denne måde ved hvad sandhed er, nemlig at det forholder sig som vi siger, men det kan alligevel vise sig at være temmelig problematisk.

Den polsk-amerikanske matematiker Alfred Tarski har formuleret definitionen på sandhed således: *Udsagnet "Sneen er hvid" er sandt, hvis og kun hvis sneen er hvid*. Umiddelbart tror man at han laver grin med os – selvfølgelig er sneen hvid hvis sneen er hvid. Men der er

alligevel den pointe at hvis vi skal bruge ordet *sandt* præcist, er det noget kun en tanke eller en sætning kan være. Det ses af citationstegnene. Hvis man siger at en person er *en sand demokrat*, er det en slags metafor hvor *sand* ikke betyder 'sand', men snarere 'ægte' eller 'virkelig'.

I denne bog skelnes der med typografien mellem fire forskellige ting: (konkrete) ytringer, citater, eksempler og mening. En ytring er det som en afsender (i denne bog Ole Togeby) tager ansvaret for efter samarbejdsprincippet. Et citat er det at den ene (afsenderen) uden eget ansvar ytrer noget som en anden har ytret (sagt eller skrevet) ved en bestemt lejlighed, og markerer det ved dobbelte citationstegn (I tale kan man gøre det med intonation). Eksempler er ord og sætninger som med sprogets ordforråd og regler er korrekt formuleret og kan give mening, men som kun nævnes eller omtales af afsenderen og ikke i det aktuelle indlæg bruges til at udtrykke noget om den omhandlede situation; eksempler markeres her ved kursiv. Mening er betydningen af citater eller eksempler og markeres ved enkelte citationstegn, altså: ytringer, "citater", *eksempler* og 'mening'. Sådan bliver der holdt orden på tingene i denne bog.

På denne måde er det i orden at skrive: *Da Jens Otto Krag i 1972 fra balkonen på Amalienborg sagde: "Kong Frederik IX er død", var det sandt at 'Kong Frederik IX var død' fordi kong Frederik IX faktisk netop var død*. Sandhed er altså overensstemmelse mellem meningen med en sætning (eller en tekst) som er ytret ved en bestemt lejlighed, og det som sætningen ved hjælp af sproget henviser til og er udsagn om.

Problemet er nu hvad 'overensstemmelse' vil sige, for det er jo som at sammenligne pærer og sult at tale om overensstemmelse mellem en kongens død og meningen med Krags sætning. Det ene er en objektiv kendsgerning, og det andet en subjektiv tanke vi får når vi hører sætningen, men som vi dog antager også er intersubjektiv, det vil sige den samme tanke hos alle som kan sproget. Og hvordan har vi i det hele taget, uafhængigt af sproget, adgang til hvad der er virkeligt?

Store filosoffer som for eksempel Aristoteles, Platon, Thomas Aquinas, Immanuel Kant, Bertrand Russell, G.F.L. Frege og Ludwig Wittgenstein har i flere tusind år diskuteret hvad sandhed egentlig er, men deres diskussioner er der ikke plads til at gennemgå her. Her er grundlaget for sandhedsbegrebet blot følgende: For at noget skal betragtes som sandt, skal det i det mindste for det første være formuleret i et for alle klart og entydigt sprog; for det andet må udsagnet være konsistent, det vil sige uden selvmodsigelse; for det tredje skal der være kriterier for udsagnenes overensstemmelse med virkeligheden, og for det fjerde være noget som alle i princippet – på grund af *det bedre arguments mærkelige tvangløse tvang*, som den

tyske sociolog og filosof Jürgen Habermas formulerer det I 1971 i en epokegørende artikel *Indledende bemærkninger til en teori om den kommunikative kompetens* – ville kunne blive enige om hvis de diskuterede tilstrækkeligt længe. Dette sidste er ikke beskrivelse af virkeligheden, men et ideal som næppe kan nås; vi kan jo ikke diskutere i det uendelige. Men det er et ideal som vælder op i os når vi hører at 60-70 % af republikanerne i USA i 2021 troede at Biden snød ved valget og stjal stemmerne. De må da blive overbevist af alle de beviser der blev lagt frem, om at det en stor løgn at valget var et stort tyveri – synes vi.

Kriterierne for overensstemmelse mellem udsagnets mening og virkeligheden afhænger af udstrækningen i tid af den virkelighed som omtales. Man kan skelne mellem udsagn og tekster om enkeltbegivenheder, det vil sige vidneudsagn, tekster om større begivenhedsforløb som først må researches, dokumenteres og sammenskrives, altså journalistiske og historiske beretninger, teorier om tidløse lovmæssigheder i form af naturvidenskabelige afhandlinger og endelig tekster om forestillede og fiktive begivenhedsforløb som for eksempel litterære fortællinger; disse fire typer har hver deres sandhedskriterier.

Vidneudsagn om enkeltbegivenheder kan være sande på grund af evidens, når vidnet selv har sanset, oplevet eller overværet dem. Hertil hører også data der indsamles i videnskabelige undersøgelser, for eksempel forsøgsresultater som registreres i protokoller. Men sanseindtryk kan være illusioner, for eksempel den såkaldte Müller-Lyer-illusion hvor to lige lange linjestykker med henholdsvis indadvendte og udadvendte pilespidser gør at den første ikke kan andet end at se kortere ud end den anden.

Vidneudsagn kan være mere eller mindre troværdige fordi vidnets sanseoplevelse af en ting normalt er fokuseret på dens anvendelsesmuligheder, et forhold som den amerikanske psykolog James Gibson har kaldt *affordance*, det vil sige muligheden for at informationen kan bruges til at nå betragterens aktuelle mål. Når man ser en stol, opfatter man 'sid-ned-barhed'. Folk ser ikke nødvendigvis 'en trappe' når de ser på den; kun hvis de har behov for at komme op, ser de 'gå-op-barhed'. Ellers ser de ikke at det er en trappe, men eventuelt snarere en forhindring. Når de er sultne, ser de et æble som 'spis-barhed', og når de hører om Adam og Eva, som 'en fristelse'. Derfor kan forskellige mennesker se forskellige ting i den samme situation; nogle ser en effektiv tackling, andre et groft frispark, afhængigt af hvilket fodboldhold de holder med. Så vidneudsagns sandhed modificeres både af vidnets troværdighed, og af hvem det bevidnede forhold gavner – det som i retssproget kaldes *cui bono*.

Under coronakrisen i 2020 verserede der på de sociale medier i Danmark beretninger om

at virusinfektionen var blevet kureret med C-vitamin. Teksterne blev delt tusindvis af gange og blev vist i flere hundrede tusinde newsfeeds. Sagen fik en karakter af: *Milliarder af fluer kan ikke tage fejl. Spis lort!* Men beretningerne om C-vitamin var ikke kun sandhed; ophavskvinden til flere opslag var en skolelærer som ikke havde undersøgt sagen selv og ikke tjekket sine kilders troværdighed, men blot sendt det glade budskab ud, hvorefter mange havde sendt det videre. De havde ikke gjort sig klart at hvis påstanden om at C-vitamin kurerer covid-19, var for god til at være sand, var den nok ikke sand.

Kriteriet for sandheden af journalistiske og historiske tekster om større begivenheder (som ingen nulevende enkeltperson kan have overværet), er at de er blevet verificeret. Det vil sige at skribenten har flere kilder til sine oplysninger og har udøvet kildekritik på dem og konstateret at de både er pålidelige hver især og er uafhængige af hinanden. En beskrivelse af historiske begivenheder skal også sammenfattes til en sammenhængende helhed efter journalistiske og historiske metoder og principper; de materielle levn fra begivenheden skal tolkes som spor, indicier og symptomer på samme begivenhed, og berettende tekster skal forstås efter deres opfattelse af begivenhedens karakter.

Sandhed i videnskab og kunst

I marts 2015 viste TV2 en dokumentarfilm der hed “De vaccinerede piger – syge og svigtede”. Her blev der vist (vidne)udsagn fra adskillige piger som alle havde de samme uforklarlige sygdomssymptomer: De var trætte og svimle, besvimede, havde svær hovedpine, kvalme, mavesmerter og ustyrlige muskelbevægelser. Alle pigerne havde det til fælles at de var blevet vaccineret mod livmoderhalskræft, så læger råbte vagt i gevær, og diskussionen gik på de sociale medier om at det måtte være bivirkninger af HPV-vaccinen pigerne led af, uden at myndighederne ville anerkende det. Efter udsendelsen faldt tilslutningen til vaccinationsprogrammet fra 90% af de 12-årige piger til 52%. Talrige senere undersøgelser viste dog at der ikke var nogen sammenhæng. Vaccinerede piger havde ikke flere symptomer end piger der ikke var blevet vaccineret, og mange af dem der havde symptomer, havde også haft dem før vaccinationen. Symptomerne var altså bare nogle der kunne forekomme hos piger generelt, var Kristian Hvidtfelt Nielsens konklusion i en artikel på https://sciencenews.dk af Morten Busch.

I modsætning til historien om C-vitamin, havde TV2 researchet sagen og citerede en masse uafhængige og troværdige vidnesbyrd som fortalte om vaccination og konkrete tilfælde af symptomer. TV2's budskab var ikke blot at fortælle om konkrete eksempler, men også mere

end antyde en årsagssammenhæng, nemlig at symptomerne skyldtes vaccinen. Til sådanne videnskabelige sandheder er kriterierne for sandhed skrappere end for journalistiske og historiske beretninger.

Enkeltbegivenheder (og data) skal verificeres fra uafhængige kilder. Videnskabelige teorier skal derimod ikke blot bekræftes, men også kunne gendrives af eksempler på det modsatte. Teorien om 'at HPV-vaccinen havde alvorlige bivirkninger', kunne tilbagevises ved eksempler på de samme symptomer hos piger der ikke var blevet vaccineret. Det er det som den østrigsk-engelske filosof Karl Popper i flere bøger beskriver som *falsificerbarhed* mulighed for at blive gendrevet; der skal være klare kriterier for hvornår en teori er falsk, og det gælder både empiriske lovmæssigheder som man kommer frem til ved induktion (som ved HPV-vaccinen) – og logiske sandheder som man kommer frem til ved deduktion (som ved vinduesviskerne).

Der findes et berømt eksempel på hvorledes aviser ikke helt rammer sandheden i deres nyheder. Det var da den amerikanske skuespiller Orson Welles i et radiohørespil, som var bygget på H.G. Wells science fiktionsroman "Klodernes kamp" fra 1898, optrådte som radioreporter der live beskrev hvorledes marsboerne landede på jorden. Da hørespillet blev sendt 30. oktober 1938, gik der – skrev de amerikanske aviser – total panik i befolkningen som troede at det var virkelig invasion fra Mars og strømmede ud på gaderne.

Det var antagelig stærkt overdrevet, for der var meget få der overhovedet hørte hørespillet, og de gik ikke i panik. Historikere antager at sagen blev blæst op af aviserne for at miskreditere det nye, konkurrerende medie, radioen. Men selve mediedækningen havde den virkning at Orson Welles dagen efter over for journalister måtte undskylde at hørespillet havde skabt panik, på trods af at det udtrykkeligt var blevet annonceret at det var et hørespil.

Eksemplet illustrerer at det ikke er alle fortællende tekster der skal være sande. Skønlitteratur, for eksempel romaner, noveller og eventyr, skal som tekster om fiktive begivenheder ikke være sande, selv om de gerne må lyde som om de er sande. Det skal blot på en eller anden måde, for eksempel af titlens formulering, eller ved genrebetegnelser som *roman* eller *novelle* fremgå at teksten ikke gør krav på at være sand – selv om den er formuleret som om det var sandt. Allerede Aristoteles skelnede i sin bog *Poetik* udtrykkeligt mellem en historiker og en digter: Det er ikke digternes opgave at foredrage hvad der virkelig er sket, men noget der er sådan at det kunne ske og er muligt med hensyn til rimelighed eller nødvendighed. Historikeren fortæller hvad der egentlig er sket, digteren hvordan det skete måtte være for at kunne ske. Derfor er digtning mere filosofisk og mere etisk end

historieskrivning, for digtningen fremstiller, ganske vist som noget konkret, det mere almene, historien derimod blot de enkelte konkrete begivenheder.

På denne måde er kriterierne for overensstemmelse mellem udsagn og virkeligheden forskellige i forskellige videnskaber og genrer. Vidneudsagn om enkeltbegivenheder skal være evidente; beskrivelser af historiske begivenhedsforløb skal verificeres; videnskabelige teorier skal trods forsøg ikke kunne falsificeres, og kunst skal vise hvordan det skete med rimelighed og nødvendighed måtte være for at kunne ske.

Grader af usandhed

Over porten til koncentrationslejren Auschwitz i Nazityskland stod der med store smedejernsbogstaver "ARBEIT MACHT FREI", 'arbejde gør fri'. Som sprogligt udsagn er det af allerværste kategori. For det første er der ikke nogen som helst grund til at antage at det skulle være sandt. Tværtimod, de fleste der kom ind i lejren 'for at arbejde', kom kun ud af lejren gennem krematorierne. For det andet interesserede afsenderen, lejrkommandanten Rudolf Höss, sig overhovedet ikke for om det var sandt eller falsk. For det tredje var hensigten med at sætte sætningen op over porten, ikke at sige hvad der kendetegnede lejren og dens funktion, men udelukkende krænke, ydmyge og intimidere de fanger der blev kørt ind gennem porten, og som ikke kunne håbe på nogen sinde at blive frie.

Det er således et ekstremt eksempel på det man kan kalde *bullshit*, en form for misbrug af sproget, der holder op med at være et middel til samarbejde mellem parterne, for i stedet at fungere som våben i afsenderens nedværdigelse af adressaterne. På dansk taler vi også om at det er noget *pis* at komme og sige.

Mellem idealtilfældet med hele den relevante sandhed i den ene ende af skalaen og det værste tilfælde af ondsindet bullshit i den anden ende, findes der en række mellemformer, som er mere eller mindre usande. Hele sandheden findes kun hvor der hverken siges for meget eller for lidt sandhed i forhold til det accepterede formål for samtalen. Ikke så godt er det når man ganske vidst kun hører sandheden, men ikke hele sandheden, det vil sige kendsgerninger i udvalg. Udsagn der slet ikke dokumenteres, er blot løse rygter som eventuelt kunne være sande, og værre end dem er deciderede usandheder fordi de er misinformation også selv om de ikke er bevidste forsøg på vildledning. Intenderede og bevidste usandheder er direkte desinformation og lodret løgn. Og endnu værre end løgn er fake news og bullshit fordi det indebærer skjulte hensigter og manglende ansvar for sandheden.

"Sydkorea tilbød Danmark tusindvis af coronatest, svaret var "nej tak"." Sådan lød den

store nyhed i Berlingske den 22. marts 2020. To uger tidligere, hvor der på grund af manglende testmidler ikke var blev testet nok for corona i Danmark, havde en sydkoreansk embedsmand henvendt sig til danske myndigheder og tilbudt at formidle salg af coronatest på vegne af fire store sydkoreanske producenter som på kort tid kunne levere tusindvis af godkendte testkit. Sagen fik sundheds- og ældreminister Magnus Heunicke (S) til at beklage over for Folketingets øvrige partier, at man ikke i tilstrækkelig grad havde fulgte op på henvendelsen.

To dage senere udtalte Kåre Mølbak, faglig direktør ved Statens Serum Institut: "Det, vi kunne få leveret fra Sydkorea, er ikke det, vi har brug for nu. De PCR-testkits, dem mangler vi overhovedet ikke. Det er nogle andre materialer, der er brug for i laboratoriet for at løse problemstillingen. For eksempel materialer til forbehandling af prøver. Og det er ikke noget, de kunne levere".

Berlingskes nyhedsartikel er et godt eksempel på kendsgerninger i udvalg. Avisen gengav korrekt hvad koreanerne sagde, og at myndighederne afslog, men de undersøgte ikke baggrunden for afslaget og vinklede sagen som en skandale om uduelige sundhedsmyndigheder – fordi det var i deres interesse at optræde som offentlighedens vagthund over for magthaverne. Læsernes interesse var dog snarere at få alsidige og korrekte oplysninger. Det er således i journalistik ikke helt klart hvad der er *det mål eller formål der er accepteret for samtalen, på den scene hvor det foregår*.

I journalistiske og historiske beretninger om begivenhedsforløb må der altid – selv om alt er verificeret – udvælges informationer, beskrives ud fra et bestemt perspektiv, foretages en vinkling af sagen, og dermed bliver udsagnet på nogle områder ikke altid så informativt som krævet for det givne formål, og på andre områder mere informativt end krævet. Det bliver ikke hele sandheden, men kendsgerninger i udvalg.

Det meste af det der florerer på de sociale medier, har lavere sandhedsværdi end avisernes trods alt dokumenterede og verificerede informationer i artikler. Eksemplet med det glædelige budskab om at C-vitamin kunne kurere covid-19 var ikke dokumenteret eller verificeret, endsige sandsynliggjort – det var bare et rygte – som imidlertid fik stor udbredelse fordi det næsten var for godt til at være sandt. Det var misinformation uden intentioner om at vildlede; det kunne jo være sandt.

Som eksempel på en misopfattelse, altså en teori som fortalerne selv tror på, og som de kan argumentere for, men som bare ikke er korrekt, kan man tage teorien om flogiston som var den fremherskende i den europæiske kemi i omkring 100 år fra midten af 1600-tallet til midten

af 1700-tallet. Den gik ud på at alle de stoffer der kunne brænde, blandt andet indeholdt et stof man kaldte *flogiston*, og som frigjordes til luften ved forbrændingsprocessen og efterlod resten af stoffet som aske. Den forklarede på en gang kemiske fænomener som ild, forbrænding og iltning og var således væsentlig for grundlæggelsen af den kemiske videnskab.

Efterhånden som man registrerede flere og flere forhold omkring forbrænding, for eksempel at det der bliver tilbage efter at metaller er brændt, er tungere end metallet selv, blev teorien mere kompleks og forudsatte blandt andet at flogiston havde negativ vægt. Efter man i begyndelsen af 1770'erne havde opdaget stoffet ilt (oxygen), opgav man teorien om flogiston og forstod at det var metallet der var grundstoffet og asken der var en kemisk forbindelse.

Så i godt 100 år troede kemikere på eksistensen af stoffet flogiston; det var en misopfattelse, men det var ikke en løgn, for teoriens fortalere troede alle at det var den bedste forklaring på en række fænomener. Det ironiske er at hvis flogiston identificeres med elektroner, har teorien stadig gyldighed. Flogistonteoriens fædre manglede bare atomteorien.

Løgn, bullshit og fake news

Løgn er som kategori værre end usandhed, for løgn er ikke blot i god tro at ytre noget usandt, men med vilje at fremsætte noget usandt som om det var sandt, for at få modtagerne til at reagere som om det var sandt. Sådan gør de fleste mennesker flere gange om dagen – siges det ofte – især med små hvide løgne. Man siger at man ikke kan komme til kollegaens kedelige selskab fordi man skal besøge sin moster, selv om man i virkeligheden bare skal være hjemme, og man siger det da det ikke er en socialt legitim grund til at takke nej at man ikke gider. Løgne er altid lavet for at manipulere modtagerne uden at de mærker at det er hensigten, i dette tilfælde at de ikke bliver fornærmede. Så formålet med løgnen er i dette tilfælde at opretholde det gode forhold til kollegaen.

Men kan det på denne måde være etisk forsvarligt at lyve? Det kan det efter historien om Peter og ulven ikke fordi det gør sproget bliver ubrugeligt som et middel til at samarbejde om at dele tanker. Da Peter tredje gang, hvor ulven faktisk kommer, råber: *Ulven kommer*, reagerer de der hører hans råb, ved at ignorere det, fordi man jo ikke kan stole på en der allerede har løjet to gange om at ulven kom. Sproget virker ikke mere og ulven åd et lam og skræmte alle fårene bort.

Den laveste placering på skalaen for sandhed har bullshit, som er defineret som videnskabeligt begreb 1986 i et essay af den amerikanske filosof Harry G. Frankfurt. Bullshit er ikke blot at lyve, men også at tale uden overhovedet at anerkende kravet om sandhed.

Løgneren anerkender at udsagn bør være sande, men lader så som om noget usandt er sandt, for at føre modtagerne bag lyset. Bullshiteren anerkender slet ikke at udsagn bør være sande.

Bullshit er eksemplificeret med Hitlers ARBEIT MACHT FREI. En anden af verdenshistoriens største bullshitere er Donald Trump som præsterer at fremsætte snesevis af løgne per dag, hvoraf mange af dem også er decideret bullshit. Et kendt eksempel er hans påstand om at flere mennesker overværede hans indsættelse som præsident den 20. januar 2017, end da Barack Obama blev indsat otte år tidligere. Trumps daværende pressesekretær Sean Spicer udtalte på fjernsyn til hele verden at det var "det største publikum der nogensinde havde bevidnet en indsættelse, punktum, både i fysisk fremmøde og kloden rundt".

Enhver der ser de billeder der er taget af pladsen foran Det Hvide Hus ved de to lejligheder, kan konstatere at der var cirka dobbelt så mange mennesker ved Obamas indsættelse som ved Trumps. Hans påstand er således givetvis usand. Forudsat at billederne faktisk er taget ved de to lejligheder, har vi derfor alle sammen evidens for at Trump tager fejl.

Problemet er bare at vi ikke tror at Trump blot *tager fejl* og selv tror på det han siger, men at han siger det mod bedre vidende. Han siger det end ikke for at overbevise os (det vil sige verdensoffentligheden) om at han har ret, for han ved (antagelig) at vi alle – lige som han selv – har sansemæssig evidens for at pladsen var halvtom ved hans indsættelse. Problemet er nok snarere at han slet ikke interesserer sig for om det er sandt. Trumps rådgiver Kellyanne Conway sagde da også senere i et interview på tv-stationen NBC at der ikke var tale om løgn eller falsum, men at Spicer var fremkommet med "alternative kendsgerninger".

De fleste mennesker mener at man bør bøje sig for argumenter, og når enhver kan se at der var færre mennesker ved Trumps indvielse end ved Obamas, anerkender vi det som en kendsgerning. Men det gør Trump ikke. Han respekterer altså ikke det som her er beskrevet som *kriterier for overensstemmelse mellem udsagnets mening og virkeligheden*, og som er essensen i det bedre arguments mærkelige tvangløse tvang: evidens ved sansning af enkeltbegivenheder, verifikation gennem uafhængige kilder af begivenhedsforløb, og falsificerbarhed af hele teorier.

Med sin idelige bullshit er han således holdt op med at samarbejde med store dele af verdensoffentligheden om at dele tanker. Han taler kun til sine trofaste tilhængere, og de tror på det de gerne vil tro på, uafhængigt af om det er sandt eller ej. Hvad han siger, er manipulation af de manupulerbare; for os andre magtesløse mennesker virker den taktik som oftest ikke, men den virker I USA.

I det 21. århundrede hvor de sociale medier er blevet udbredt i hele verden, har en særlig

form for bullshit fået en meget fremtræden plads i den elektroniske offentlighed, nemlig fake news. Sådanne fingerede nyheder er ikke blot bullshit, det vil sige information uden hensyn til om det er sandt eller ej, men er samtidig med typografi, layout og billeder svigagtigt udformet og udsendt som om det er journalistisk verificeret information.

I mange tilfælde er det ikke udsendt for at modtagerne skal få en fejlagtig opfattelse af virkeligheden til fordel for afsenderen. De er blot udsendt som clickbait for at skaffe opmærksomhed, fordi opmærksomhed er i opmærksomhedsøkonomien lig med penge som betales af annoncører. De to danske filosoffer Vincent Hendriks og Mads Vestergaard har i deres bog *Fake News* vist et eksempel på et manipuleret billede hvor Angela Merkel skulle have ladet sig stille op til en selfie sammen med en formodet terrorist foran Brandenburger Tor I Berlin. Det væsentlige er her nok ikke terrorismen, men opmærksomheden.

II. FORUDSÆTTELSER

Typer af information

I sin valgkamp i 2016 havde Trump et slogan der hed *Make America Great Again*. Og det var et ret snedigt slogan for der er nok ikke mange amerikanske vælgere der ikke ønsker sig USA stort og stærkt. Men det egentlige budskab var et helt andet, og det lå i ordene *make* og *again.* Ordet *again* forudsætter 'at Amerika en gang har været stort', og ordet *make* 'at det ikke er det nu' (nemlig på grund af Obama); ellers ville det jo ikke kunne blive stort *igen.* I sin anden præsidentvalgkamp i 2020 skiftede Trump så til *Keep America Great*; nu er forudsættelsen at Amerika var stort, nemlig i hans egen præsidentperiode, og derfor skulle fortsætte med at være det.

Formuleringen af det oprindelige slogan er snedig fordi ordet *make (gøre, lave, bevirke)* og *again (igen)* på en gang indeholder to forskellige slags information, dels det der meddeles med ordene, nemlig henholdsvis 'gøre noget til noget' og 'en gang mere', dels det der forudsættes, henholdsvis 'som ikke var sådan før' og 'som det har været engang'. Sætningen *Gør Amerika stort igen* har således følgende mening (hvor den forudsatte information er markeret med kantede parenteser) : 'Gør Amerika [som nu ikke er stort] stort en gang til [som det en gang har været det]'.

Forskellen på meddelt og forudsat information er den at hvis man benægter hele udsagnet, er det kun den meddelte information der benægtes, mens den forudsatte falder uden for nægtelsens virkefelt. *Gør ikke Amerika stort igen* betyder således: 'Gør ikke Amerika [som nu ikke er stort] stort [som det en gang har været det] en gang til'. Meddelelsen er benægtet, men forudsættelserne er de samme.

Det snedige i Trumps slogan består således i at han meddeler og kan hænges op på noget som kan benægtes, men som er ukontroversielt, og som ingen ville finde på at benægte (nemlig 'at amerikanerne skal sørge for at Amerika er stort'), og forudsætter noget kontroversielt som han ikke skal stå til regnskab for fordi det ikke ud fra den sproglige formulering kan anfægtes (nemlig 'at demokraten Obama har gjort landet svagt og ubetydeligt').

Forudsat information hedder i sprogvidenskaben *præsupposition* og det oversættes i det følgende til *forudsættelse*, som altså ikke er det samme som en *forudsætning*. Forudsættelse er det at afsenderen i en samtale går ud fra at noget information er ubenægteligt fordi det allerede er kendt og accepteret af adressaterne, således at parterne kan komme videre til det som afsenderen gerne vil meddele som nyt, relevant og benægteligt. Der findes udover meddelt og forudsat information også parentetisk, nævnt og underforstået information. Alle fem typer af information kan eksemplificeres med følgende lille Aarhushistorie:

> På motorvejen. En aarhusianer kører på motorvejen E45 med sin kone; pludselig lyder det i radioen: "På E45 er der nord for Skanderborg en spøgelsesbilist der kører i det forkerte spor". Så siger aarhusianeren til sin kone: "Det gør de da alle sammen".

Den information 'at aarhusianeren har en kone' er information der er forudsat af ordet *sin*; vi har jo ikke fået det at vide tidligere. Det er en så triviel information at vi accepterer den med tilbagevirkende kraft. Det samme gælder 'at der er en radio i bilen' som udløses af den bestemte endelse *-en* i ordet *radioen*.

Men informationerne om 'at der kører en spøgelsesbilist på E-45' og om 'at alle sammen kører i det forkerte spor' er ikke forudsat, og de er heller ikke meddelt. De er blot nævnt af tekstens afsender; de skal hverken være sande eller relevante, men nævnes blot som en slags nødvendig rekvisit på den scene hvor det foregår.

Oplysningen om 'at spøgelsesbilisten kører i de forkerte spor', er til gengæld garanteret sand, men slet ikke relevant, for det er en tautologi, det vil sige en sandhed per definition; en spøgelsesbilist er en der kører i det forkerte spor. Denne information er allerede kendt og derfor unødvendig for det samlede budskab og det vil sige parentetisk, og bringes blot som en slags service for modtagerne – i tilfælde af at de ikke skulle vide hvad en spøgelsesbilist er. Det der er meddelt i denne tekst, er så altså kun 'at en Aarhusianer kører på motorvej E-45', 'med kone', 'pludselig lyder der noget i radioen' og 'så siger Aarhusianeren noget'.

Nu er hele ytringen en Aarhusvittighed, og i vittigheder skal der være en pointe, en information som ikke er manifest, men til gengæld hele ytringens budskab, nemlig 'at det er Aarhusianeren der er spøgelsesbilisten'. Det er hverken meddelt, forudsat, nævnt eller

parentetisk information, men en underforståelse. Underforståelser er altså informationer, som ikke er udtrykt eksplicit i ytringen, men som ikke desto mindre skal forstås af modtagerne ved at de selv skal slutte sig til den. Og det underforståede en netop det centrale budskab i historien.

Mens underforstået information således er implicit, er tre typer af information eksplicitte: meddelt, nævnt og parentetisk information. Det meddelte skal efter samarbejdsprincippet være sandt og relevant, det nævnte skal være nødvendigt for sammenhængen, men ikke nødvendigvis sandt, og det parentetiske skal være sandt uden at være relevant for det givne formål med ytringen.

To typer af information er altså implicitte. Forudsat information er information som afsenderen går ud fra at modtagerne kender og accepterer. Det er uden for en eventuel nægtelses virkefelt, og afsenderen kan ikke bygge videre på det i det følgende. Det giver ingen mening at sige en sætning som: **Gør Amerika stort igen, for det er det ikke* (en asterisk * angiver at formen er konstrueret og ikke er forekommet og ikke kan forekomme).

Underforståelser er implicit information som modtagerne selv må slutte sig til for at ytringen skal blive relevant for dem, og som afsenderen senere kan løbe fra ansvaret for, selv om effekten er bevidst intenderet. Afsenderen har planlagt sin ytring således at den indeholder præmisserne for modtagernes ræsonnement, uden at udtale konklusionen, som i Aarhusvittigheden er 'at det er Aarhusianeren der er spøgelsesbilisten'. Det er nemlig den eneste mulige konklusion når de to nævnte udsagn modsiger hinanden; enten er der én spøgelsesbilist, eller også er alle undtagen én spøgelsesbilister – og det sidste er næppe sandsynligt.

Morskaben der kan fremkalde et smil eller ligefrem latter (dog næppe på skrift), kommer af at modtagerne indser at det er dem selv der i historiens første sætninger har forestillet sig at Aarhusianeren kørte i det rigtige spor. I pointen opdager de så at det blot er en fordom de selv har, og som ikke er meddelt i teksten, og at de har glemt at Aarhusianere i Aarhushistorier, efter genrekonventionen, opfører sig som molboer i molbohistorier.

Forudsættelser

I en ytring som *Da forestillingen var slut, rejste publikum sig op og klappede*, er det med ordet *rejste* forudsat 'at de sad ned'. Denne forudsættelse er så triviel at vi adapterer vores opfattelse af den omhandlede situation til at rumme også den – selv om den ikke har været udtrykkeligt meddelt. Sådan er det med alle ord der betegner en overgang, de forudsætter førtilstanden og

meddeler overgangen til eftertilstanden.

Da Krag i 1972 sagde "Kong Frederik IX er død. Længe leve hendes majestæt Margrethe II", forudsatte han ikke blot (trivielt) at der også havde været en kong Frederik VIII, men også (mere kontroversielt) at der havde været en dronning Margrethe I. Det havde der imidlertid ikke, for den Margrete der omkring år 1400 styrede Danmark, Norge og Sverige var efter historiebøgerne ikke dronning, men "rigsstyrer". I ytringen *Hun beklagede at hun kom for sent* meddeles det 'at hun sagde undskyld', og det er ikke blot forudsat (som en kendsgerning) 'at hun kom for sent', men også (som en vedtaget værdi) 'at det er forkert at komme for sent'. Man kan jo ikke sige: *Hun beklagede at hun kom til tiden*, undtagen i en meget speciel situation.

Man kunne godt tænke sig at hun kom til et selskab til tiden, og at værterne ikke var færdige til at modtage hende fordi det var normalt og ligefrem kutyme— at man kom et kvarter for sent; og så kunne sætningen alligevel godt bruges, men ville have et skær af ironi over sig. Forudsættelser kan på denne måde udløses af enkeltord som *rejse sig* og *beklage*, og så længe sådanne trivielle forudsættelser kendes og accepteres af modtagerne, er de uproblematiske og tages blot til efterretning.

I 2008 lavede Politikens tegner Mette Dreyer som et indlæg i debatten om privathospitaler kontra offentlige hospitaler en tegning hvor en kvinde der ligger i en hospitalsseng siger til en læge der står ved siden af sengen: "Jeg havde jo foretrukket et privat hospital; det er jo dér de dygtige læger er". Her er det forudsat 'at kvinden ligger på et offentligt hospital' og med ytringen får hun kommunikeret at lægen der står ved hendes seng, ikke er dygtig nok.

Den sidste sætning i kvindens replik: *det er dér de dygtige læger er*, er det der kaldes en sætningskløvning, og som udløser en forudsættelse. En simpel sætning, som for eksempel *Frederik er kronprins*, kan kløves til *Det er Frederik + der er kronprins*, som er ensbetydende med 'at Joakim ikke er kronprins', for med denne grammatiske konstruktion udpeger man i mængden af mulige alternativer (nemlig Margrethe II's sønner) den rigtige og udelukker de resterende. At mængden af mulige alternativer er en lukket mængde, er forudsat af sætningskløvninger, der således er en slags benægtelse af de alternativer der udelukkes.

Kvindens replik forudsætter således 'at hospitaler enten er hér eller dér', og er ensbetydende med 'at de dygtige læger ikke er hér', som er det eneste alternativ til 'dér'. Derudover forudsætter datidsformen i *Jeg havde foretrukket X* 'at ikke X er tilfældet', det vil sige 'at *hér* ikke er et privat hospital'. Når vi har adapteret disse forudsatte informationer i vores opfattelse af den omhandlede situation, forstår vi at det kvinden fortæller lægen, er at hun ikke synes at han er dygtig nok. De forudsatte uudtalte informationer tjener her som

præmisser for en også uudtalt konklusion, som er ytringens egentlige budskab til adressaten.

Tre mennesker er på vej hen til en restaurant. Den stedkendte af dem siger til de to andre: *Tjeneren er jyde, men velsoigneret*; her forudsætter ordet *men* at der er en modsætning mellem 'at være jyde' og 'at være velsoigneret', altså 'at jyder normalt ikke er velsoignerede'. Formålet med ytringen er dog noget andet, nemlig at signalere at de alligevel godt kan spise på restauranten. Den uudtrykte og forudsatte information om usoignerede jyder er altså en præmis for en relevant konklusion, som her heller ikke er udtrykt, men underforstået. I dagbladet Politiken stod der den 8. april 2003 under petitstoffet:

> Den kvinde, der blev fundet i Fredericia centrum sent fredag aften, er nu identificeret. Hun er en 28-årig tysker, der kommer fra en institution i Hamborg. Den retarderede kvinde blev fundet i en rundkørsel ved Norgesgade ved 23-tiden fredag aften, men hun har intet sprog.

Det var hele notitsen, og den sluttede sådan med ordet *men* i sidste sætning. Med dette ord er det også her forudsat at der er en modsætning, nemlig mellem 'at blive fundet i en rundkørsel' og 'ikke at have noget sprog'. Det er absurd, og kan ikke accepteres af læserne; de to ting kan næsten kun forekomme i samme situation – ellers bliver en voksen person vel ikke *fundet* et sted. Sagen er nok at der i opsætningen af avissiden er faldet en linje ud af notitsen, en linje som kunne have lydt: *så man kan ikke opklare hvordan hun er kommet til Fredericia*. Den modsætning som forudsættes ved ordet *men*, skal altså i virkeligheden være mellem 'at blive fundet hjælpeløs i en rundkørsel' og 'at få opklaret hvad der er sket'. Det giver god mening – hvad forudsættelser altid skal. Giver forudsættelser ikke mening i sammenhæng med de øvrige informationer i ytringen, er det en sproglig fejl.

Når en politiker af en kritisk journalister bliver spurgt: *Kan du virkelig gå ind for dette asociale forslag?*, kan politikeren svare at det er et spørgsmål af samme type som *Hvornår er De holdt op men at tæve Deres kone?* stillet til en mand der ikke er holdt op med at tæve hende. Sådanne spørgsmål kan man slet ikke svare på.

Eftersom forudsatte informationer falder uden for en eventuel nægtelses virkefelt, kan de hverken betvivles eller benægtes. Både et bekræftende og et benægtende svar fra politikeren på journalistens kritiske spørgsmål ville have forudsat 'at forslaget var asocialt', og det ønsker politikeren netop ikke at forudsætte.

Problemet for en politiker er at man ikke kan svare uden at forudsætte noget uacceptabelt, og derfor kun kan komme ud af klemmen ved at bruge metasprog, og tale om at sætningen indeholder en uantagelig præsupposition, eller altså en uacceptabel forudsættelse. Det er

politikeren kun i stand til, uden at lyde for nørdet, ved at sammenligne spørgsmålet *Kan du virkelig gå ind for dette asociale forslag?* med spørgsmålet: *Hvornår er De holdt op at tæve Deres kone?*

Det er et godt eksempel på forudsættelsernes tæthed; ordet *hvornår* forudsætter 'at det omtalte er holdt op', men *holde op* forudsætter 'at det omtalte har været i gang', *Deres* 'at den der tiltales, dels er på formel fod med taleren (de siger ikke *du*), og dels er gift', og *kone* forudsatte (før woketiderne) 'at det er en ægtemand der tales til'. Så hvad skal man svare på spørgsmålet fra en nær bekendt hvis man er ugift kvinde der aldrig har slået nogen?

Forudsættelser der på denne måde, selv om informationen er forudsat, faktisk ikke er kendt og accepteret af modtagerne, kan kaldes møveri eller pådutning og det er ikke en del af samarbejdet om at dele tanker ved hjælp af sprog. Som den danske opfinder, matematiker og digter Piet Hein formulerede det: "En yndet form for polemik / består i det probate trick / at dutte folk en mening på / hvis vanvid alle kan forstå."

En forudsættelse er altså information som er uudtalt, men udløst af et ord eller en sproglig konstruktion i ytringen; den er ubetvivlelig og ubenægtelig fordi den falder uden for en nægtelses virkefelt, og den kan have forskellige funktioner og virkninger. Forudsættelser kan være trivielle og uproblematiske, som ved *rejse sig* og *beklage*; andre kan være effektive præmisser for en konklusion, som *det er dér de dygtige læger er;* de kan være absurde resultater af fejl, som *men hun har intet sprog*, og de kan være grov pådutning som *Hvornår er De holdt op med at tæve Deres kone?*

Parentetisk information

En af Storm P.s fluer viser en sat dame der allernådigst giver en tigger en almisse og siger: - *Værsgo – men lad så være med at bruge pengene til dårlig spiritus*. Og tiggeren svarer: - *Ja, lille frue, jeg skal gøre, hvad jeg kan, men nu har jeg drukket så meget, at jeg snart ikke ka' smage forskel på det.*

Morskaben i denne vittighed kommer af damens brug af ordet *dårlig*. Det ville være tilstrækkeligt at sige: *men lad så være med at bruge pengene til spiritus*; det er det hun mener, men ytringen er gjort mere informativ end krævet for det givne formål med samtalen, for ordet *dårlig* giver kun parentetisk information. Foranstillede adjektiver kan enten være parentetiske, det vil sige som her unødvendige, eller bestemmende med information der bestemmer hvilke ting der er tale om. Det er sådan tiggeren opfatter hendes råd; han forstår at hun har ment 'at han kun skal bruge pengene på god spiritus, ikke på dårlig spiritus'. Et bestemmende adjektiv

bestemmer her hvilken slags spiritus der er tale om.

Damens parentetiske brug af foranstillet adjektiv er ikke blot irrelevant, men også forudsat og betyder cirka: 'brug ikke pengene på spiritus [som jo er dårligt]', og der er et patroniserende 'jo' over den parentetiske information – du burde have vidst det. Man kan næsten antage at hun giver pengene for at vise at hun som afholdskvinde er hævet over tiggerens uforstand. Fordi det er mere information end krævet til det formål der er accepteret for samtalen på den scene hvor det foregår, gemmer der sig normalt et andet, ikke accepteret og ikke så legitimt, formål i de parentetiske informationer: selvgodhed. Helt grotesk bliver parentetisk information når formanden for partiet Stram Kurs, som stillede op til folketingsvalget 2019, Rasmus Paludan præsenterer sig selv:

> Jeg er frihedens soldat, de svages beskytter, samfundets vogter, danernes lys, Rasmus Paludan, partiformand for Stram Kurs. Jeg er for Danmark og mod ghettoens kriminelle samfundstabere ved Ishøj Station (...) Jeg er til homorettigheder for alle de muslimske homoer.

Det der er parentetisk her, er de såkaldte *appositioner*, det vil sige sidestillede betegnelser for det samme. Den eneste information der kræves i en situation hvor han taler til nysgerrige der stimler sammen om hans femmandsdemonstration ved Ishøj station en julidag i 2018, er 'Rasmus Paludan, partiformand for Stram Kurs'; resten er unødvendigt og følger en anden dagsorden end at deltage i den offentlige debat ved at tale ved en lovligt indkaldt demonstration.

De parentetiske informationer er i dette eksempel ikke blot forudsat, men også helt uden dokumentation og det rene bullshit, det vil sige ikke blot usandt, men også uden intentioner om eller ansvar for sandhed. Det er provokation forklædt som en blanding af præsentation og trosbekendelse og virker på denne måde overordentlig provokerende på de nysgerrige tilskuere.

Parentetisk information opfattes som praleri i den genre som kan kaldes en missionserklæring. Enhver stor organisation har i dag en formulering af sin *mission* (et ord der som bekendt skal udtales på engelsk). The mission for et universitet kunne se således ud:

> MISSION OG VÆRDIGRUNDLAG. Universitetets mission er at skabe og dele viden med udgangspunkt i forskellige fag, i forskning, i uddannelse af dimittender og i samspil med det omgivende samfund. Universitetet bekender sig til de europæiske universiteters Magna Carta. Universitetet skal værne om den enkeltes forskningsfrihed og ønsker at udvikle en kultur, der fremmer samarbejde, kritisk dialog og uafhængig søgen efter ny

viden og erkendelse.

Men missionen for Aarhus Universitet ser i virkeligheden således ud (hvor parentetiske ekstrainformationer er markeret med kursiv):

> MISSION OG VÆRDIGRUNDLAG. Aarhus Universitets mission er at skabe og dele viden med udgangspunkt i *den faglige bredde*, den *fremragende* forskning, uddannelsen af dimittender *med eftertragtede kompetencer* og det *innovative* samspil med det omgivende samfund. Ved at bringe den *nyeste* viden i anvendelse tager Aarhus Universitet *medansvar* for samfundets udvikling, *imødekommer dets berettigede krav og bidrager til fortsat vækst og velfærd*. Aarhus Universitet bekender sig til de europæiske universiteters Magna Carta. Universitetet *værner* om den enkeltes forskningsfrihed og ønsker at *bevare* og udvikle en kultur, der fremmer samarbejde, kritisk dialog og *nysgerrig* og uafhængig søgen efter ny viden og erkendelse.

De kursiverede tilføjelser er forudsatte, men unødvendige og parentetiske: faglig 'bredde', 'fremragende' forskning, 'eftertragtede' kompetencer, 'innovative' samspil, 'nyeste' viden, 'imødekommer', 'bidrager til fortsat vækst og velfærd'. Disse informationer er udokumenterede og overflødige, og bidrager i virkeligheden snarere til at man mister tilliden til universitetets seriøsitet. Universiteter skal ikke selv bedømme om deres egen forskning er 'fremragende'; hvis andre ikke vil sige det, skal de ikke sige det selv, for det kan få den modsatte virkning af det tilsigtede.

Trosbekendelsen

Missionserklæringer er en organisations præsentation for offentligheden af en organisations mål. Det er for offentligheden relevant at vide hvad organisationen gør, men erklæringen kan samtidig tjene som en slags grundlov for dem der er tilknyttet organisationen: det er det grundlag vi skal arbejde på. Beslægtet med genren missionserklæring er genren trosbekendelse, med den forskel at i trosbekendelsen er afsenderen den enkelte og adressaterne ikke offentligheden, men kun dem som den enkelte er i organisation sammen med. Det at bekende sin tro indebærer, som en faneed, at den enkelte forpligter sig på det fælles værdigrundlag og den fælles verdensopfattelse, og er både løfte om og bevis på loyalitet.

En trosbekendelse består derfor ikke af andet end parentetiske forudsættelser; alle adressaterne kender alle informationerne på forhånd, for de har selv ytret samme tekst. Der skal ikke informeres om noget, kun foretages den sproglige handling at bekende sig. Genren ændrer formernes funktion og mening på den scene hvor det foregår. Maksimerne gælder ikke

længere. I Danmark bruges følgende formulering af den apostolske trosbekendelse (de ord og endelser der udløser parentetiske forudsættelser er markeret med kursiv):

> Vi forsager Djævel*en* og alle *hans* gerninger og alt *hans* væsen. Vi tror på *Gud Fader*, den *Almægtige*, himl*ens* og jord*ens skaber*. Vi tror på Jesus Kristus, *hans enbårne Søn*, *vor Herre*, som er *undfanget* ved Helligånd*en*, født af *Jomfru* Maria, *pint* under Pontius Pilatus, *korsfæstet, død og begravet, nedfaret* til dødsrig*et*, på tredje dag *opstanden* fra de døde, *opfaret* til *himmels*, siddende ved *Gud Faders*, *den Almægtiges*, højre hånd, hvorfra *han skal komme* at dømme levende og døde. Vi tror på Helligånd*en*, den *hellige*, almindelige kirke, de *helliges* samfund, synder*nes* forladelse, kød*ets opstandelse* og *det evige* liv.

De eneste meddelte informationer er 'at vi tror'. De andre er nævnte eller forudsatte og dikteret af adressaterne for at de kan vide præcis hvilken tro afsenderen forpligter sig på. Forudsættelserne er her udløst af mange forskellige sproglige udtryk, især ord som det forudsættes man forstår i en særlige bibelske betydning, for eksempel *himmel, Herre, jomfru, helligånd, nedfaret, dødsriget, opfaret*, men også af konstruktioner og endelser, for eksempel *dødsrig-et, helligånd-en*, og det at ordet *gud*, bruges som et egennavn: *Gud* og dernæst ikke kan bøjes i bestemt form.

Hvis man laver de vigtigste af de ikke-trivielle parentetiske forudsættelser om til meddelte informationer (markeret med kursiv), ville trosbekendelsen lyde helt anderledes, men så ville det slet ikke være en trosbekendelse der gav adgang til de helliges samfund:

> Vi tror på at der er *en* djævel, at den *har et særligt væsen* og *gør en masse ting*, og det vi tager afstand fra. Vi tror på at der er *én gud af hankøn*, at han *er vores far*, at *han kan alt*, og at han *har skabt en himmel og en jord*. Vi tror på at denne gud *fik en søn*, Jesus, at Jesus *var enebarn*, at han *blev salvet*, at han *er herre over os*, at han *blev født af en jomfru som hed Maria*, efter at han *var blevet undfanget ved gudens ånd(e)*. Vi mener at han *blev pint* under Pontius Pilatus og *korsfæstet*, at han *døde*, blev *begravet* og *for ned* til *et særligt land for de døde*, men at han efter tre dage så igen *for op* til himlen, og at han *nu sidder* dér ved gudens højre hånd og senere vil *fungere som dommer* for alle levende og døde mennesker. Vi mener at guden *har en ånd(e)*, at *kirken er almindelig og hellig*, at *hellige mennesker udgør et samfund*, at *vi alle er syndere*, men *at guden vil tilgive os*, så *vores døde krop en gang skal opstå igen og dernæst leve evigt*.

Personer der bekender sig til den evangelisk-lutherske tro, vil nok have sig frabedt en sådan omskrivning. Spørgsmålet er om det er rimeligt at gøre en trosbekendelse informativ, for som i

genren bekendelse er det afsenderens ærlighed og vederhæftighed det kommer an på, ikke relevansen for adressaterne. En trosbekendelse er netop lavet så den passer som en nøgle i en lås på den scene hvor det foregår, nemlig i kirken som adgangskort til de helliges samfund.

Forudsat information kan enten være nødvendig som præmis for at modtagerne skal kunne ræsonnere sig til hele ytringens budskab, som i *jyde, men velsoigneret,* eller også er den forudsatte information unødvendig, som i *dårlig spiritus*. I ytringer i interaktion med udveksling af information i spørgsmål og svar er den forudsatte information vigtig for at modtagerne forstår budskabet, mens ytringer der er ritualer, som præsentationer og bekendelser, kan ytringerne næsten alene bestå af forudsat og parentetisk information.

III. UNDERFORSTÅELSER

Underforståelser

Der står en bilist med løftet motorhjelm og roder i sin motor; en forbipasserende kommer derhen, og så siger bilisten: *Jeg er løbet tør for benzin*. Den nytilkomne svarer: *Der er en tank henne om hjørnet.* Det er filosoffen H.P. Grices eget eksempel i en epokegørende artikel fra 1967 *Logic and conversation* på det han kalder *particularised conversational implicature*; det er en teknisk term der betegner konklusionen på et ræsonnement der er specifikt for en konkret situation, og både står i modsætning til *conventional implicature*, 'forudsættelse', og *logical entailment*, 'logisk konsekvens'; betegnelsen *implicature* er lavet af Grice efter latin *implicatur*, som betyder 'som man bør slutte sig til'. Her oversættes det til *underforståelse*, og det rammer betydningen meget præcist.

Hvad er nu relevansen for modtageren af en sådan ytring? Det er at bilisten skal tænke sig til at en tankstation er et sted man kan hente benzin, og at det måske vil løse problemet. Det var netop hensigten med den forbipasserendes ytring at bilisten skal foretage dette (meget simple) ræsonnement, men den forbipasserende tager ikke ansvaret for at man faktisk på stedet kan skaffe sig benzinen, og underforståelsen kan dementeres med det samme: ... *men jeg er bange for at den ikke har åbent.*

Underforståelser er således implicit information som, i modsætning til forudsættelser, godt kan benægtes, og som modtagerne selv, for at ytringen skal være relevant, skal slutte sig til på grundlag af arrangementet af informationer i ytringen i den konkrete situation. Underforståelser er en meget effektiv og ofte sublim, kunstnerisk eller humoristisk måde at dele tanker med andre på. Modtagerne må lave tankelæsning, som er det at opfatte tanker uden brug af de kendte sanser. Det er ikke alle modtagere der foretager de nødvendige ræsonnementer, og derfor er det en værdsat evne at kunne *læse mellem linjerne*, som det kaldes. Evnen er hyldet af N.F.S. Grundtvig i digtet "Velkommen i den grønne lund", hvor et par linjer lyder: "Kan munden vi få ret på gang / til andet end at spise, / hverandet barn i Dannevang / forstår halvkvæden vise."

Et par eksempler mere: To universitetslærere møder hinanden på gangen, A siger: - *Hvor skal du hen?* B svarer: - *Til institutmøde.* Og A: - *Jamen, mødet er jo kun for de forskningsaktive*. Her er det underforstået 'at B ikke skal med til mødet' 'fordi B ikke er forskningsaktiv' og er således temmelig fornærmende. Ytringen *Rektor er ædru i dag* bærer underforståelsen 'rektor var ikke ædru de foregående dage'.

I eksemplet *det er jo der de dygtige læger er*, er den konklusion som man på grund af de

forudsatte informationer må drage, nemlig 'at lægen ikke er dygtig nok', en underforståelse – som den indlagte kvinde til enhver tid kan benægte at have udtalt, selv om hun mente det. I eksemplet *Tjeneren er jyde, men velsoigneret* er modsætningen mellem at være jyde og at være velsoigneret forudsat, mens konklusionen 'og derfor kan vi godt spise på denne restaurant' er underforstået.

Hvis restaurantgæsten havde sagt: *Tjeneren er velsoigneret men jyde*, havde forudsættelsen været den samme, nemlig 'at der er modsætning mellem at være jyde og at være velsoigneret', men den underforståede konklusion havde været den modsatte, nemlig: 'derfor kan vi ikke spise på denne restaurant'.

En forudsættelse udløses konventionelt hver gang man bruger et bestemt ord, i dette tilfælde ordet *men*. Underforståelser udløses forskelligt i forskellige konkrete (partikulariserede) konversationelle situationer, det vil sige afhængigt af hvorledes informationerne er arrangeret, og hvor de udsiges. I forbindelse med ordet *men* er det således at det der står efter *men*, overtrumfer det der står foran *men*, som præmis for en både underforstået og intenderet konklusion.

Jeg har ofte brugt dette eksempel i foredrag om underforståelser, og det vækker som regel latter, mere i Jylland end på Sjælland. Det gør det nok fordi der fleste forstår at fordommen om 'at jyder er usoignerede' er en jeg trods min københavneraccent i virkeligheden ikke tror på; det er et konstrueret eksempel. Da jeg for 50 år siden så eksemplet første gang, stod der ikke *jyde*, men *neger* (der var det neutrale ord for sort dengang). Det ville være helt utænkeligt at bruge dette ord i eksemplet i dag. Det siger noget om hvor stærkt den information der er underforstået, virker på modtagerne.

I disse eksempler er underforståelser brugt til effektiv kommunikation, og afsenderne opnår den intenderede forståelse hos modtagerne uden udtrykkeligt at have sagt noget de kunne hænges op på. Men der findes andre former for virkninger. I Niels Vogels bog *De første mennesker var Hans og Grete*, som bringer små tekster som små børn har lavet, og som deres forældre har skrevet ned og fået udgivet, begynder en historie: *Den første tand kommer i munden*. Den er ret komisk fordi det med specifikationerne 'første' og 'i munden' underforstås noget i retning af 'og den anden kommer på knæet'.

Hvis det ikke var denne underforståelse som den første sætning sigtede mod, hvorfor var det så præciseret at det var den første tand, når det nu er alle tænderne der kommer i munden? Dette er således en slags overflødig information som et uøvet barn producerer for at lave en tekst der skal ligne en lærebog.

Humor i underforståelser

Mange vittigheder er bygget op af sindrige arrangementer af forudsættelser, underforståelser og nævnt information:

> Murersvenden der ikke har råd til andet pålæg end ost, men som ikke vil være ved det, siger da han kommer til den 10. og sidste ostemad i madpakken: "Nå, så kommer vi til ostemaden".

Her er det med den bestemte form af *ostemad-en* forudsat 'at ostemaden er (om ikke kendt af modtagerne, så i det mindste) identificerbar', og det udløser yderligere forudsættelser som 'at der kun er én ostemad i madpakken', 'at alle de andre madder er med noget andet pålæg', og underforståelsen 'for murersvenden er ikke for fattig til at købe pålæg'. Udsagnet 'så kommer vi til ostemaden', er af vittighedsfortælleren kun nævnt, som det også var i historien om spøgelsesbilisten.

Eksaminanden kommer ind til eksamensbordet, får sit spørgsmål, og siger så til eksaminatoren mens censoren sidder og hører på det: *Dét spørgsmål har vi ikke aftalt at jeg skulle have.* Her er det ved fremhævelsen af *Dét* underforstået 'at vi havde aftalt et andet spørgsmål'. Og så er eksaminator kommet alvorligt i klemme.

Den slags kan også forekomme i virkeligheden. Da jeg med eksempler som disse havde undervist et universitetshold i forudsættelser og underforståelser, og eksamen var vel overstået, sad jeg og censor og de sidste af eksaminanderne og fik en øl i kantinen. En kvindelig studerende, som netop havde fået karakteren 10 for sin præstation, og som skyldte mig 50 kr. for en bog som hun havde modtaget, men ikke havde betalt for, rakte mig en halvtredser og sagde så: *Tak, du har jo ydet din del.* Hun burde have haft 12.

Humoristiske underforståelser er effektive og bruges derfor også ofte i reklamer, for eksempel i en kampagne for fagforbundet HK (Handels- og kontorfunktionærernes Forbund): "Du klarer dig bedst alene. Og slankekure virker hver gang...". På samme måde som ordet *men* forudsætter at der er modsætning mellem det der kommer før *men*, og det der kommer efter, forudsætter det lille ord *og* at de to ting der sideordnes, er af samme type både med hensyn til form og indhold; de skal begge være enten ting, tanker eller kendsgerninger. Da alle ved at den anden af sætningerne er usand, og de to sætninger er forbundet med ordet *Og* (efter punktum), kan den første sætning heller ikke være en kendsgerning. Og videre løber ræsonnementet således: 'Eftersom det ikke er sandt at du klarer dig bedst alene, må du hellere melde dig ind i HK'. Under et billede af en dame på slankekur på vægten, står der da også med mindre

bogstaver: “Meld dig ind i HK”.

At læse mellem linjerne

Når man prøver at forstå meningen med en ytring, kan man læse meget mellem linjerne hvis man er opmærksom på hvilke informationer der er forudsatte, og hvilke der er underforståede fordi fordelingen på disse informationstyper peger på det formål der er accepteret for samtalen og den scene hvor det foregår. Det ses af en citatquiz i dagbladet Information den 13. august 2013 der gik ud på at gætte et arbejderparti i tre citater. Der er et citat fra hver af partierne Liberal Alliance, Socialdemokratiet og Venstre, men hvilket citat er fra hvilket parti?

> 1. citat: “I den forstand er X det moderne arbejderparti, fordi vi påskønner den dansker som yder en indsats. Den politik, som skaber den nære tryghed og gør det muligt for familien at disponere i tillid til, at de ikke bliver overrasket af skatter og gebyrer.”
>
> 2. citat: “Vi skal (...) være det moderne arbejderparti, der har svarene på morgendagens problemer og udfordringer. Og den væsentligste udfordring er: Hvordan sikrer vi, at der er tilstrækkelig gang i hjulene og arbejdspladser til alle?”
>
> 3. citat: “Den tredje grund til at Y er et oplagt arbejderparti, skyldes skattepolitikken (...) Det eksorbitant høje danske skattetryk – verdens højeste – skader den danske lønmodtager mere, end det gavner.”

Man kan nu gøre følgende iagttagelser i citat 1: Med formuleringen— *I den forstand* underforstås det ‘at X i en anden forstand ikke er et arbejderparti’. Med ordene *det moderne arbejderparti* underforstås det ‘at X ikke er et gammelt arbejderparti’ men nok ‘et gammelt parti’. Med den bestemte form *det (moderne arbejderparti)* og ikke ubestemt form *et (moderne arbejderparti)* er det forudsat ‘at Socialdemokratiet er det gamle arbejderparti, men ikke er et moderne arbejderparti’. Havde X-partiet været et nyt parti, havde der nok stået *det nye arbejderparti* og ikke *det moderne.* X-partiet må således nok være det gamle parti Venstre – kan man slutte sig til.

I citat 2 er formuleringen *Vi skal (...) være det moderne arbejderparti, der har svarene på morgendagens problemer og udfordringer* samme argument som blev brugt af X-partiet, men nu formuleret som et krav: *vi skal være ...*; *der*-sætningen er bestemmende og ikke parentetisk. Dermed går afsenderen ud fra ‘at partiet ikke altid har haft svarene på morgendagens udfordringer’, men nok har været et arbejderparti. Dette parti er altså nok Socialdemokraterne.

I citat 3 forudsætter formuleringen *Den tredje grund til at Y er et oplagt arbejderparti, skyldes skattepolitikken* forudsætter 'at der har været nævnt to andre grunde', og indgår således i en argumentativ tekst som har en underforstået adressat som overhovedet ikke tror på en påstand om 'at Y er et arbejderparti' og derfor skal overbevises. Y-partiet vil altså gerne være et rigtigt arbejderparti. Det ubestemte nominal *et oplagt arbejderparti* forudsætter at Y ikke er defineret som et arbejderparti, og at der findes andre arbejderpartier. Citatet viser stilistisk usikkerhed, og røber mangel på retorisk rutine: der er dobbeltkonfekt ved *Den tredje grund ... skyldes;* ordet *eksorbitant* passer usædvanlig dårligt til et arbejderparti; og glidningen fra *arbejder* til *lønmodtager* er heller ikke velvalgt i denne sammenhæng. Y-partiet må derfor være det dengang nye parti Liberal Alliance.

Løsningen på citatquizzen er at citat 1 med X-partiteksten er skrevet af Lars Løkke Rasmussen fra Venstre september 2011. Citat 2 er en tekst af socialdemokraten Mogens Jensen fra april 2012, og citat 3 med Y-partiteksten er skrevet af Anders Samuelsen fra Liberal Alliance august 2013.

Læg mærke til at den argumentation der her ligger bag gættene på ophavsmændenes partier, ikke har inddraget forskellene i partiernes politiske standpunkter (skattetrykket over for hensynet til arbejdspladserne), men kun deres valg af forudsat og underforstået information i formuleringer, sprogformer og stil. Nærmere bestemt handler det om træk der er indicier for hvilke adressater formuleringerne vil være relevante og informative for. Det viser hvor effektiv tankelæsning kan blive når man er opmærksom på hvad der står mellem linjerne.

Manglende ansvar i underforståelser

To amerikanske millionærsønner, Nathan Leopold og Richard Loeb, der kedede sig og ville lave den perfekte forbrydelse, kidnappede i Chicago i 1924 – bare for underholdningens skyld – en tredje millionærsøn i deres nabolag, slog ham ihjel, skjulte liget og krævede løsesum af hans forældre i et brev der sluttede med: *Hvis De går til politiet, får De ikke deres søn at se levende.* Dermed havde de – ved underforståelse – kommunikeret (men netop ikke eksplicit lovet) at 'hvis De ikke går til politiet, får De deres søn at se levende'. Men det kunne de jo af gode grunde ikke holde. Liget blev fundet, og de blev begge fanget og idømt fængsel på livstid.

Det der udløser underforståelsen i dette eksempel, er at der fremhæves en betingelse som alligevel ikke gør nogen forskel. Når drengens forældre ikke ville få deres søn at se, helt uafhængigt af om de gik til politiet eller ej, var der ikke nogen grund til at fremhæve at de ikke

fik det hvis de gik til politiet. Det er overflødig information og altså et brud på anden del af Grices maksime 2: ... gør ikke dit indlæg mere informativt end krævet! Det er at føre adressaterne på vildspor med vilje.

Forældrene havde opfattet det underforståede løfte fordi de havde tillid til at selv ryggesløse kidnappere ville overholde Grices regler for god samtale. Kidnapperne fastholdt dog senere at de ikke havde lovet dem noget som helst; det var jo helt sandt at de ikke fik deres søn at se, også hvis de gik til politiet. Ytringen var således ganske sand. Nok var afsenderne anklaget for mord, men tale sandt, det gjorde de – sagde de.

Vi har alle tillid til at sproget, fordi vi samarbejder efter Grices samarbejdsprincip og de fire maksimer, virker som middel til tankeoverførsel, og derfor er uudtalte underforståelser en både effektiv og ansvarsløs måde at kommunikere på. Hvis modtagerne forstår den halvkvædede vise som den var ment, kan afsenderen blot, og med en vis ret, hævde at de aldrig havde sagt det. Det er især noget der bruges i trusler; det at afsenderen forpligter sig på at gøre noget mod adressaten (i modsætning til løfter som er at afsenderen forpligter sig på at ville gøre noget for adressaten).

En meget kendt form for TRUSSEL består i ordene: *Vi ved hvor du bor!* Hvis det skal have nogen relevans for adressaten, må denne viden hos afsenderen have konsekvenser for adressaten, i form af noget afsenderen vil gøre enten for eller mod adressaten – i dette tilfælde, at opsøge vedkommende og foretage sig et eller andet på stedet. Hvilken relation parterne har til hinanden, og hvilke grunde afsenderen har til at gøre noget for eller mod adressaten, er viden som ikke er udløst som forudsættelse af noget ved hjælp af ord eller udtryk i ytringen. Men hvis ytringen skal være relevant, må modtagerne prøve at gætte på at det nok er underforstået at konsekvenserne ikke er behagelige.

Det er forbudt ved lov på denne måde at true folk. I straffelovens § 266 står der: "Den, som på en måde, der er egnet til hos nogen at fremkalde alvorlig frygt for eget eller andres liv, helbred eller velfærd, truer med at foretage en strafbar handling, straffes med bøde eller fængsel indtil 2 år."

Det der gør en forskel her, er om afsenderen har et fortsæt om at *fremkalde alvorlig frygt* eller ej. Dette fortsæt kan være direkte, som i *Jeg nakker dig*, eller et såkaldt sandsynlighedssvig, som i *Vi ved hvor du bor*. Hvis den der truer, kun kan regne med den skadelige konsekvens som en hypotetisk mulighed, kalder man det *dolus eventualis*, eventualitetssvig.

Prøv at vurdere om der er et fortsæt om at true med at forulempe adressaterne i disse

autentiske eksempler fra Rigspolitiets arkiv:

1. “Du har fået afvide af NN en gang hva der sker vis du blev ved. Men dennegang er der ik nogen der kan hjælpe dig” (Facebook).
2. "Det her bliver helt sikkert en weekend at en ryger ind i spjældet til gutterne, men det skal ikke være for “småtterier”. Denne gang skal der være en rigti! Grund” (sms).
3. “Du skulle ALDRIG have nævn min familie du efterlader migkun et alternativ: at slette dig fra folkeregistret før du får lavet for meget lort” (sms).
4. “NN,,,,,,,,,JEG FINDER DIG OG NÅR JEG GØR SÅ ER DU SATME FÆRDIG MED AT GÅ RUNDT OG SPILLE LÆKKER” (Facebook).
5. “Vent bare. Når du mindst venter det, så henter vi dig!! Om du er i lejligheden eller i bilen!! Enten det eller også får du snakket!!!” (mail)
6. “Du finder ud af hvem jeg er når vi mødes tilfældigt! Og kommer til at mærke det! Du kommer ikke til at kunne bo i denne by mere! Bare vent og se” (sms).

Det er tydeligt at det ikke er Guds bedste børn, eller klassens dygtigste i stavning og tegnsætning, der har skrevet disse beskeder, men det er også tydeligt at skriverne som kompetente sprogbrugere regner med at blive forstået fordi de går ud fra at adressaten hører til hvert andet barn i Dannevang der forstår en halvkvædet vise, som Grundtvig beskriver i “Velkommen i den grønne lund”. Skriverne har til hensigt at true adressaterne, men gør det – antagelig for at usikkerheden skal gøre adressaten ekstra bange – mest gennem underforståelser, som det kræver veludviklede hermeneutiske evner at kunne forstå.

Eksempel 3: *du efterlader mig kun ét alternativ: at slette dig fra folkeregistret* er vel trods den retoriske underdrivelse (*litot*), en direkte trussel. Men i eksempel 1: *Du har fået at vide af NN én gang hvad der sker hvis du blev ved. Men denne gang er der ikke nogen der kan hjælpe dig*, er det forudsat ‘at der sidste gang var nogen der hjalp dig så der ikke skete noget’, og her forudsætter ordet *hjælpe* ‘at den hjulpne var i nød’; og dermed er det underforstået som en indirekte trussel ‘at det bliver ubehageligt hvad der vil ske hvis du bliver ved med det du ved’.

I eksempel 2: *Det her bliver helt sikkert en weekend hvor én ryger ind i spjældet til gutterne, men det skal ikke være for småtterier. Denne gang skal der være en rigtig grund*, er den underforståede mening antagelig ‘at skriveren vil komme i fængsel for at have begået en alvorlig forbrydelse mod adressaten’. Igen forudsætter ordene *denne gang* at der har været en ‘forrige gang’ hvor forseelsen var ‘småtterier’, og det er underforstået ‘at det denne gang vil blive en mere alvorlig forbrydelse’ uden at det er klart præcis hvilken forbrydelse der er tale om, og uden at afsenderen kan hænges op på noget bestemt.

Og sådan er det hele vejen.

Det er tankevækkende at truslerne er gjort indirekte ved hjælp af forudsættelser og underforståelser. Det er nok sket for at truslerne skal blive mere frygtindgydende end en ekspliciteret trussel ville være. Hvis man ved hvad der kommer, kan man forholde sig til det, men hvis de ubehagelige ting er noget man selv skal tænke sig til, må man frygte det værste og kan ikke håbe på det bedste. Tankeoverførslen er dermed gjort meget effektiv, og afsenderen kan stadig fralægge sig noget af ansvaret for modtagernes tanker.

Et lille, ikke så kriminelt eksempel, skal, kære læser, få dig selv til at mærke den kraftige, men ansvarsløse effekt af underforståelser. De fleste kender gåder af typen: *Hvad er forskellen på en damper og en boksehandske?* Svaret er: *Damperen tuder i havnen og boksehandsken havner i tuden.*

Her kommer så en gåde af samme type: *Hvad er forskellen på en tissemand og en nullermand?* Og svaret er: *Hvis man tisser på en nullermand, bliver den mindre …* Og her kommer der en anden gåde: *Hvad er forskellen på en tissemand og en nullermand (og det er ikke den samme gåde som før)?* Svaret er: *Nullermanden kommer af sig selv …* Og så vil jeg for øvrigt fralægge mig ansvaret for de tanker som du som læser sidder og finder på. Hvad er det egentlig for en tankegang du har?

IV. RETORIK OG KOMMUNIKATION

Metaforer

Den franske præsident Emmanuel Macron gentog seks gange på en pressekonference i foråret 2020 under coronakrisen: "Nous sommes en guerre" (Vi er i krig), og tilføjede *mod en usynlig fjende som ikke kan pågribes* og at krigen krævede *generel mobilisering*. Macron har næppe ment det bogstaveligt, for *krig* har ifølge Den Danske Ordbog følgende primære betydning: 'stor konflikt hvor nationer eller befolkningsgrupper bekæmper hinanden med våben, normalt med mange døde og sårede som resultat'.

Coronavirus udgør jo ikke en nation, og virusset har ingen våben, kan slet ikke blive pågrebet, men kan måske nok dø. Præsidenten har ment det metaforisk, det vil sige med en betydningsoverførsel fra et område (væbnet konflikt mellem nationer) til et andet (forholdsregler mod en sygdom) i en uudtalt sammenligning: 'at vi tager forholdsregler— mod en epidemi – som vi mobiliserer mod en fjende i en krig'.

Sådan omtalte den danske statsminister Mette Frederiksen ikke virusepidemien. Hun sagde på omtrent sammes tidspunkt da der skulle lukkes lidt op for samfundet igen: *Det bliver som at gå på line. Hvis vi står stille, kan vi falde, men går vi for hurtigt frem, kan det gå galt, og derfor må vi tage ét forsigtigt skridt ad gangen.* Her var sammenligningen ikke uudtalt, men udtrykkeligt markeret med ordet *som*. Senere brugte hun en gedigen metafor: *Da vi lukkede Danmark ned, sagde vi at vi hellere vil gå et skridt for langt end et skridt for kort. Nu er det omvendt: Vi vil hellere tage et skridt for kort i genåbningen.*

Men hvorfor valgte Macron at tale om forholdsregler mod en epidemi som en kamp i en *krig*, når de ikke er det? Det gjorde han nok for betone æren og tapperheden i kampen og for at begrunde den generelle mobilisering, undtagelsestilstanden, at borgernes frihedsrettigheder blev begrænset af dekreter, og at der blev indført udgangsforbud med en slags indespærring af alle franskmænd. Og Frederiksen valgte sin linedansersammenligning for at begrunde at de små børn måtte komme i skole, men ikke de store, at frisører måtte åbne, men ikke restauranter.

Metaforer er som uautoriserede betegnelser for ting og sager som ligner, en måde at fremhæve visse træk ved sagen og skjule andre. I Macrons eksempel med coronaepidemi som en krig er der med metaforen underforstået noget i retning af 'at hele landet skal være som en militær enhed, med hierarkiske kommandoveje, stram disciplin, ubetinget lydighed og hemmelige beslutninger for at narre fjenden'. Mette Frederiksens metafor fremhævede derimod 'ledernes tvivl og usikkerhed, og nødvendigheden af afbalancering, timing, tålmodighed og

fællesskab'. Men situationen i Frankrig og Danmark var nogenlunde den samme, så man kan også sige at Macron derved skjulte beslutningstagernes tvivl og usikkerhed, og Mette Frederiksen skjulte forvaltning gennem dekreter og lydighed.

Metaforer er retoriske kunstgreb der hviler på at tilhørerne i tillid til det overordnede samarbejdsprincip søger at finde den underforståede mening der er mest relevant for det mål der er accepteret for samtalen på den scene hvor det foregår, også når der er sket brud på nogen af Grices maksimer. Alle ved at bekæmpelse af en virusepidemi ikke er en 'krig' i konkret forstand, og at genåbning af samfundet ikke er en linedans. Sådanne metaforer er brud på maksimet om sandhed. Men for velvilligt at samarbejde~~r~~ om at dele tanker foretager vi alle det nødvendige ræsonnement og forstår barmhjertigt hvad afsenderen nok havde til hensigt at mene med sin metaforiske underforståelse; vi forstår gerne den halvkvædne vise.

Det har talerne givetvis kalkuleret med; Macron for at retfærdiggøre sin ophævelse af borgernes rettigheder, og Frederiksen for at aflede opmærksomheden fra manglen på åbenhed i beslutningsforløbet. Statslederne kan således med større eller mindre ret mistænkes for at ville tilrane sig magt i ly af coronakrisen, og det var måske en del af hensigten ved brugen af metaforerne – som vi alle beredvilligt har forstået.

Vi er på den anden side, når vi forstår metaforen, godt tilfredse med os selv. Vi har jo takket være vores hermeneutisk kolbøtte forstået noget vigtigt. Søren Kierkegaard forklarer denne dialektik i det uudgivne skrift fra 1843 "Johannes Climacus eller De Omnibus Dubitandum est" således:

> Naar en Hai vil gribe sit Bytte, da maa den kaste sig om paa Ryggen, da dens Mund sidder paa dens Bug; den er mørk paa Ryggen, sølvhvid under Bugen. Det skal være et herligt Syn at se denne Afvexling i Farve; den skal stundom blinke saa stærkt, at det næsten gjør ondt i Øiet, og dog forlyster det at see derpaa.

Sådan er det en lyst at være i stand til forstå en metafor. Problemet i det er at den der kan se denne herlige afveksling i farve, i næste sekund er blevet ædt af hajen. Når man forstår en metafor, har man allerede accepteret den hensigt som metaformageren ville have os til at acceptere. Når vi forstår at virusset er fjenden i en krig, accepterer vi mobiliseringen; når vi forstår at det er som at gå på line at styre et samfund i en krise, accepterer vi de uventede og vilkårlige beslutninger. Som den tyske digter-filosof Johann Wolfgang von Goethe siger det i skuespillet Tasso: "So fühlt man Absicht, und man ist verstimmt" (Sådan mærker man en hensigt og bliver forstemt).

Ordbøger

Mette Frederiksens sammenligning og metafor om genåbning af samfundet som en linedans er mere frisk og billedskabende end Macrons brug af ordet *krig* som metafor for foranstaltninger mod en epidemi. Hans er en nedslidt og næsten død metafor. Ordet *krig* bruges så ofte i denne metaforiske betydning at det er kommet ind i ordbogen som en sekundær betydning: *krig*^{2a} 'situation hvor nogen forsøger at bekæmpe et ubehageligt eller uønsket fænomen'. På denne måde har de fleste ord i ordbogen fået flere betydninger, ved at de er blevet brugt metaforisk så ofte at de er døde som metaforer og blevet til sekundære ordbetydninger; en ordbog er således en slags kirkegård hvor man begraver de døde metaforer.

Prøv at se på de små ord *i* og *på* i eksempler som *kaffen i koppen, kartoflen på tallerkenen*. De betegner begge som deres primære betydning den rumlige placering af noget, nemlig *i*^{1}: 'på et sted inden for et afgrænset rum eller område; omgivet af', og *på*^{1}*:* 'i fysisk kontakt med overfladen eller den øverste støttende del af'. Nu kan de også begge bruges overført om varighed i tid i eksempler som *De fældede træer i en uge* og *De fældede alle træerne på en uge*.

Her har ordene fået andre betydninger, nemlig *i*^{3}: 'bruges ved angivelse af et tidspunkt eller tidsrum hvor noget finder sted', og *på*^{6b}: 'bruges ved angivelse af den tid der går indtil en handling er udført eller en begivenhed afsluttet'. Brugen af disse metaforiske betydninger af ord som *i* og *på* foregik første gang for flere tusind år siden og føles ikke længere som noget der kræver tankelæsning af læserne. Men da metaforerne var unge og friske, har modtagerne måtte ræsonnere at en aktivitet som 'at fælde træer' er som en væske der flyder ud indtil den standses af væggene i det tidslige rum, mens en afsluttet handling som 'at fælde alle træerne' er som en kartoffel der blot skal understøttes af et underlag af tid i hele sin udstrækning. Forskellen i tid mellem en uafgrænset aktivitet og en afsluttet handling lignes med forskellen i rum på en væske og en genstand.

På denne måde er det fælles ordforråd i et sprog som dansk resultatet af mange generationers velvillige tankelæsning af mere eller mindre metaforiske eksempler. Sådan oplever vi det imidlertid ikke. Vi oplever at autoriserede ord og begreber er derude før vi bliver født, og at det blot er vores opgave at lære dem. Nogen er så dygtigere end andre og har tilegnet sig et større ordforråd. I skolen oplever vi at vi ikke ved hvad et ord betyder, og derfor skal lære det, eventuelt ved at slå op i en ordbog, hvor alle ordene af lærde folk er blevet samlet, forklaret og autoriseret. Og står ordet ikke i ordbogen, er det ukorrekt at bruge det, og den formastelige der gør det, skal kanøfles.

Et godt eksempel på dette er dukket op i forbindelse med Mette Frederiksens tale. Hun sagde: "Først blev landet lukket ned. Og nu er myndighederne så småt ved at åbne op igen." Og senere sagde hun syv gange at *landet skulle åbnes en lille smule op*. Det fik en sprogrøgter som Berlingske-journalist Kristian Mouritzen til at lave følgende opslag på Twitter:

> Hvem gider lige at prikke Mette Frederiksen på ryggen og sige, at det ikke hedder at "åbne op" eller "lukke ned". Det siger os fra Aalborg, men ingen andre steder. Det hedder åbne og lukke. Bare åbne og lukke. :)

Sprogrøgterne tager ikke i betragtning at al sproglig kommunikation er (bare lidt) metaforisk, når man bruger et ord i en sammenhæng som det aldrig har været brugt i før. Al sproglig kommunikation kræver derfor barmhjertighed i modtagernes tankelæsning. Ordet *lukke* har i ordbogen som sin primære betydning: *lukke*[1]: 'bevæge noget dertil indrettet hen foran eller hen over en åbning som så spærres', for eksempel *lukke døren*. Er det det man skulle forstå hvis Mette Frederiksen, som sprogrøgterne kræver, havde sagt *landet blev lukket*? Nej!

Men hvad med de tertiære betydninger: *lukke*[3] '(midlertidigt) hindre passage ad eller gennem', for eksempel *lukke grænsen*; *lukke*[3b] 'formene adgang til et sted eller aktivitet', for eksempel *lukket møde*; *lukke*[3c] 'permanent afslutte driften af noget' for eksempel *en lukket vandboring*. 3b er tættest på, men rammer netop ikke det som Mette Frederiksen havde til hensigt at fortælle os. Hun sagde *Først blev landet lukket ned* for at vi skulle forstå 'at vi blev forment adgang til nogle steder og aktiviteter i samfundet, men ikke til andre'. Og det forstod selv Kristian Mouritzen godt. Men han benyttede lejligheden, og lavede antagelig også en bevidst fejl (nemlig *Det siger os fra Aalborg*, som efter hans mening nok skulle være *Det siger vi fra Aalborg*) for at gøre grin med Mette Frederiksen for hendes Aalborg-sprog.

På samme måde betyder *åbne op* ikke det samme som ordet *åbne*[1] 'bevæge noget fra en stilling hvor det danner et lukke, til en stilling der muliggør passage', for eksempel *åbne døren*, eller *åbne*[2] 'blive tilgængelig for kunder eller besøgende for første gang'. Mette Frederiksen valgte altså at sige *åbne op* for helt præcist at meddele os noget som aldrig var blevet meddelt før, nemlig den delvise og gradvise øgning af aktiviteterne i samfundet. Hun brugte sproget kreativt; havde hun brugt *åbne op* om en dør, kunne denne brug med en vis ret af nogle regnes for ukorrekt (som det kaldes i ordbogen), men i betydningen 'gradvis og delvis øgning af aktiviteter' er det god og effektiv kommunikation.

Ironi

Der findes andre eksempler end metaforer på at man samarbejder bedst om at dele tanker, hvis

man bryder med et maksime, men alligevel laver sit indlæg som det kræves af formålet. Den danske samfundsdebattør og ungdomsoprører Ole Grünbaum har i bogen *Provokér* fra 1967 følgende lille lærestykke om den almindelige uorden:

> Hvem må slå hvem? Du må ikke slå på én der er mindre end dig selv. Det er en god gammel tanke. Hvis nu alle fulgte den, så havde man altid ret til at tæve dem der var større end en selv (de må jo ikke slå igen). Det ville være komisk, men foreløbig har ingen set det realiseret, skønt alle børn har fået at vide at de ikke må slå på nogen der er mindre end dem selv. Sætningen modsvares naturligvis af den sunde virkelighedssans som selv et barn hurtigt udvikler: Det kan ikke betale sig at slå på én der er større end en selv, for så får man bare tæv. Man kunne også have udviklet følgende mundheld: Du må ikke slå på nogensomhelst! – Men det ville jo nok være at gå for vidt at lære børn den slags.

Der er noget ved den sidste sætning som falder i øjnene. Hvorfor skriver Ole Grünbaum ikke bare: *Men det ville være at gå for vidt at lære børn det*. Så ville sætningen være klar og tydelig: 'Det ville være komisk hvis man måtte slå på dem der var større end en selv, og det ville være at gå for vidt hvis man ikke måtte slå på nogen som helst'. De små indskud *jo nok* og *den slags* (som angiver en vis foragt) angiver at det ikke er Grünbaum der siger sætningen, men at den blot er nævnt som et slags ekko af dem, herunder måske læserne, der siger 'at du ikke må slå på en der er mindre end dig selv'.

Pointen i historien er altså at 'den gode gamle tanke' om 'at man ikke må slå på én der er mindre end én selv', i virkeligheden slet ikke er god, og at man i stedet bør lære børn 'at man ikke må slå på nogen som helst'. Det er et eksempel på ironi som er en raffineret form for underforståelse. Den kommer i stand når afsenderen siger noget som, ved et brud på en maksime, er markeret som blot nævnt, et slags ekko af tanker som adressaterne kunne have. Med dette ekko er der – uden ansvar for afsenderen – underforstået en kritik af værdigrundlaget for adressarernes mulige tanke.

Ironi er kritik og afstandtagen fra noget og indeholder i sig selv ikke nye og relevante udsagn. Men de læsere der opfatter ironien, har allerede accepteret 'at man slet ikke må slå' fordi det er dem selv der har opfattet at sidste sætning om 'at det jo nok ville være at gå for vidt' er ironisk og derfor betyder det modsatte af pålydende. På den måde er ironi for afsenderen en effektiv form for overføring af tanker, og for modtagerne et herligt syn med denne afveksling i farve så det forlyster at se derpå.

Eksemplet her er særlig interessant fordi det udstiller anden halvdel af Grices andet maksime: Gør ikke dit indlæg mere informativt end krævet for det givne formål med samtalen.

Det er overflødig information at tilføje '... på én der er mindre end dig selv', hvis man kun mener 'Du må ikke slå!'. Denne ekstra information udløser så den underforståelse 'at man godt må slå på en der er større end en selv'. Det er det Ole Grünbaum gør opmærksom på. Så selve den gode gamle tanke er ikke et eksempel på samarbejde om at dele tanker, men på almindelig uorden. Og at 'den gamle tanke' skulle være 'god', er ironisk ment.

Beslægtet med ironi er fænomenet sarkasme; slægtskabet består i at afsenderen ved begge udtaler noget som et ekko eller semicitat af en anden og derfor ikke står inde for det, og forskellen er at man med ironi går efter bolden, mens man ved sarkasme går efter modspilleren, altså samtalepartneren, foran et publikum så modspilleren bliver til grin.

Når barnet har spildt mælk i fjernbetjeningen og bedstemoderen siger *Hvor er du dygtig!*, og moderen så spørger: *Hvordan synes du selv det går?* Det er ikke en ros og et spørgsmål om at få relevante oplysninger om hvad barnet synes, men snarere, som lærerens testspørgsmål til eleven, et mentalt rap over fingrene så barnet kan få det lært. Det væsentlige ved ironi og sarkasme er at lydene eller krusedullerne ikke tæller som de skal, men nærmest som en dementering af det.

Selv om ironi er at kritisere og fralægge sig ansvaret for meningen med det man siger, kan man ikke, hvis man er kommet til at sige noget usandt, bagefter undskylde sig med at det var sarkasme. Et eksempel på dette var da daværende præsident Trump på sin daglige pressekonference midt under coronakrisen den 24. april 2020, uden særligt imiterende tonefald, foreslog:

> Jeg ser at desinficeringsmidler dræber virusset på et minut. Et minut! Er der en måde vi kan anvende det, eventuelt ved en indsprøjtning? Man kan se at virusset rammer lungerne, så det kunne være spændende at undersøge. Eksempelvis kunne man prøve sig frem med at indtage universalrens.

Da alle gode kræfter, chefen for sundhedsvæsenet, læger og hospitaler straks efter meldte ud at det var livsfarligt at indtage eller indsprøjte desinfektionsmidler, og fabrikanterne af desinfektionsmidler straks udsendte advarsler for ikke at blive sagsøgt af folk der døde af det, satte Trump først sine daglige coronapressekonferencer på pause, og sagde ved en senere lejlighed til de samme journalister: "Jeg stillede et sarkastisk spørgsmål for at se hvordan journalister som jer ville reagere". Hans forslag om at indtage desinfektionsmidler kan under ingen omstændigheder opfattes som sarkasme. For både ironi og sarkasme (som mange vist ikke skelner så nøje mellem) kræver en markering af at afsenderen fralægger sig ansvaret i form af et intenderet og opfatteligt brud på et af maksimerne, for eksempel med forvrænget

stemme. Sådan en markering kan man ikke se i hans indlæg.

Trumps undskyldning er lige så sølle som når læreren, efter at være blevet grebet i at sige noget forkert, påstår at det var for se om eleverne var vågne. I tilfældet Trump er det dog glædeligt at han her fortryder at have udgydt bullshit uden interesse for sandheden. Her kærer han sig i dette enestående tilfælde faktisk om at udsagnene forudsatte noget usandt.

Motivtolkning og misopfattelser

De sproglige fænomener som står mellem linjerne, bliver man opmærksom på hvis man på grundlag af samarbejdsprincippet prøver at forstå hvad der har været afsenderens hensigt eller motiv til at ytre sætningen, det som også kaldes at bedrive motivtolkning. Men det er ikke altid at modtagerne opfatter hensigten med ytringer som de er intenderet og ment af afsenderen. Her kommer der et par eksempler på hvad man kunne kalde misopfattelser af motivet.

> Jeg kan ikke lide forklaringen om, at kvinder 'fryser', når de bliver voldtaget. Den implicerer, at de ikke var blevet voldtaget, hvis de havde gjort modstand. Og det skygger for, at de ofte intet kan stille op, selv hvis de tager kampen op.

Dette tekststykke står under overskriften: "Når mænd vil, kan de voldtage" i en kommentar i dagbladet Information den 4. maj 2020 af journalist og forfatter Karen Syberg. Dernæst beretter hun om hvordan hun selv var blevet voldtaget selv om hun havde lært feministisk selvforsvar og havde gjort voldsom modstand.

I #MeToo-debatten blev flere kvinder citeret for at sige at *de "frøs"* (ofte i citationstegn) da de blev voldtaget uden at gøre modstand. Her har Karen Syberg åbenbart, netop på grund af samarbejdsprincippet, opfattet at det er underforstået 'at de ikke var blevet voldtaget, hvis de havde gjort modstand'. Det sker, på samme måde som i eksemplet *Hvis De går til politiet, får De ikke Deres søn at se igen*, ud fra det ræsonnement at det er overflødig information 'at det er efter at de er 'frosset', at de bliver voldtaget, når de bliver voldtaget i alle tilfælde. Det gør hun som et led i en saglig diskussion om hvorfor der sker så mange voldtægter, og nogle uden at ofret gør modstand.

Et voldtægtsoffer som fortæller sin historie til politiet, har nok ikke ment informationen om at hun frøs, som et sagligt argument i en diskussion om årsager til voldtægt, hvor det ville være rimeligt at opfatte denne underforståelse. Hun har nok ment at hun lavede et vidneudsagn, det vil sige en beretning om det der skete. Kvinderne fortæller om det som de har stærke oplevelser af (og altså har evidens for) – som vidner for hvem sandheden om sagen er vigtigere end relevansen for adressaterne.

Formuleringen at *ofrene "fryser",* er her en metafor for 'at de stivner af skræk'. Den stærkt #MeToo-kritiske debattør litteraturlektor Marianne Stidsen har til udsagnene om at ofrene 'fryser', i en Politiken-kronik 28. februar 2020 svaret:

> Her kunne man godt få lyst til at blive lidt hård i mælet og sige: Hvis du fryser, så tag dog noget tøj på! Forstået på den måde, at man også må kunne forlange, at voksne kvinder er i stand til at sige nej, hvis der er noget, de ikke vil.

Stidsen tager åbenlyst *fryser* bogstaveligt, som om hun ikke havde forstået at det er en metafor. Men det har hun, så hun har ikke udvist den empati og barmhjertighed. Hun samarbejder ikke med voldtægtsofrene om at forstå hvad de mener, nemlig at de stivnede af skræk og ikke kunne sige nej, men Stidsen lader som om hun misforstår, og benytter lejligheden til at korrekse dem helt usagligt og derved moppe dem.

Et andet eksempel på bevidst misopfattelse af hvilken intention der skal forstås bag en ytring, er Trumps egen undskyldning om at det var sarkasme, da han sagde 'at man kunne indsprøjte desinfektionsmiddel for at kurere covid-19'. Han vidste godt at han havde ment det alvorligt, men lod som om han havde ment det sarkastisk, det vil sige ualvorligt.

Disse to eksempler på hvad der sker ved misopfattelser, kan belyse hvor meget det kræver at samarbejde om at overføre tanker. Da Trump kom med sit forslag, var han (antagelig) ærlig og havde som sit vidensgrundlag 'at det var en lovende idé i bekæmpelse af coronavirus at indtage eller indsprøjte desinfektionsmidler'. Og han gik ud fra at vi adressater troede det samme, at det var fælles vidensgrundlag for alle. Han tog fejl, for vi adressater i verdensoffentligheden vidste godt 'at det var selvmord at indtage desinfektionsmidler'.

Trump påstod, som nævnt, senere at det var ment sarkastisk. I så fald skulle Trump med sin formulering have forudsat 'at man kan indtage desinfektionsmidler', men ved brud på et maksime, for eksempel med forvrænget stemmeføring, have signaleret at det var et ekko af hvad sundhedsmyndighederne (som der sad en repræsentant for bag ham) tidligere havde sagt eller ment. På denne måde skulle han have underforstået kritik af og afstandtagen fra synspunktet og hånet sundhedsmyndighederne for en fejlagtige opfattelse, som de ikke havde og aldrig udtalt sig om. Trump skulle desuden have antaget vi tilhørere godt vidste 'at han godt vidste at det er livsfarligt at indtage desinfektionsmidler'. Det vidste vi imidlertid ikke. Vi opfattede 'at han troede på det han sagde', og han anede ikke at vi ikke delte hans opfattelse.

Man kan være lidt usikker på om Trump faktisk troede på desinfektionsmidlerne; han har nok været usikker, men der kan ikke herske tvivl om at han talte mod bedre vidende når han senere sagde 'at hans bemærkning var sarkastisk', og han har næppe heller troet på 'at vi på det

tidspunkt ville tro på at det var sarkastisk ment'. Bemærkningen om sarkasmen skulle tælle som en forklaring på hvorfor han ved bemærkningen om desinfektionsmidlerne havde sagt noget der efter pålydende var faktuelt forkert – men dermed indrømmede han faktisk 'at det var forkert at foreslå desinfektionsmidler', og forudsatte 'at vi var for dumme til at forstå hans sublime sarkasme'. På pressekonferencen hvor han kaldte det sarkasme, fik journalisterne ikke lejlighed til at stille spørgsmål til dette.

Fænomener som ironi og sarkasme kan kun fungere som vellykket tankeoverføring hvis afsenderen for det første selv ikke tror på det der er forudsat med ytringen. For det andet skal modtagerne forstå at afsenderen ikke tror på det. Og det skal afsenderen for det tredje vide. Og modtagerne skal altså for det fjerde vide at afsenderen godt ved at modtagerne ved at det forudsatte ikke er sandt. Parterne skal kunne lave tankelæsning på mindst fire niveauer for at tankeoverføringen bliver vellykket ved fænomener som ironi og sarkasme.

Marianne Stidsens eksempel er anderledes. Med sin ytring *Så tag noget tøj på!* forudsatte hun at ordet *fryse* ifølge ordbogen betyder 'føle ubehag ved kulde', hvad ingen vil benægte. De voldtagne kvinder, som var hendes påståede adressater, havde imidlertid brugt ordet metaforisk i betydningen 'stivne af skræk'. Og det vidste Stidsen godt; hun misforstod dem med vilje. Og hun regnede også med at de godt vidste at hun brugte ordet efter ordbogen – og det gjorde de også, men det ville kræve meget metasprog at rette hende. Og endelig vidste hun godt at de vidste at hun lod som om hun misforstod dem. Det er det fænomen som den danske sprogprofessor Peter Harder kalder *møveri* eller *pådutning*, og som er en effektiv form for mobning – netop fordi Stidsen også selv opfatter situationen som beskrevet her – og selv om voldtægtsofre ofte får flået tøjet af inden voldtægten.

I begge disse eksempler hvor samarbejdet mellem parterne ikke har virket, og noget går galt, spiller vurdering af den andens moral en stor rolle. Begge parter i kommunikationen må tage stilling til om den anden part er *ond* eller *dum*. Det er et forsøg på en oversættelse af den amerikanske psykolog og filosof Paul Watzlawick som mener at man når kommunikationen bryder sammen, altid vil opfatte at den anden er enten *mad or bad*. Han bruger selv det eksempel at han skulle ind til møde hos en anden psykoterapeut, og da han kom ind til sekretæren i forværelset, forløb samtalen således:

Watzlawick: Hello, my name is Watzlawick.

Sekretær: I didn't say so.

Watzlawick: But I say it is.

Sekretær: You just said it wasn't.

På det tidspunkt tror hun om ham at han er en dum (*mad*) klient på vej ind til psykoterapeuten, og han tror om hende at hun er ond (*bad*) og måske har skjult kamera og vil lave grin med ham. Sagen er at hun har opfattet at han sagde *My name is not Slavic*, og så er det jo meget klart at hun svarer at 'det har hun ikke sagt'. Eksemplerne viser at skønt begge parter i en samtale viser indlevelse i den andens tanker og barmhjertighed for formernes tvetydighed, og skønt de ofte regner ud hvad den anden tænker at de tænker at den anden tænker, så erstattes empati og barmhjertighed, når noget i kommunikationen går galt, af at den ene opfatter den anden som ond, og den anden den første som dum.

V. DET RENT MENNESKELIGE

Det der står på linjerne

Det der står mellem linjerne, er noget andet og mere end det der står på linjerne. Det der står mellem linjerne, er som beskrevet forudsættelserne, det parentetiske, underforståelserne, , metaforerne, ironien, humoren, løgnen og bullshitten. Det der står på linjerne, kaldes også den bogstavelige mening, og skal forstås af begge parter i kommunikationen på grundlag af viden om sprogets lydsystem, ordforråd og grammatik.

Grammatikerne var tidligere mest interesseret i sproghistorien, det vil sige i hvordan sprogets former ændrer sig, og hvordan det undersøgte sprog er udviklet af oprindelige sprog. Andre grammatikere har været mere interesseret i hvad der er den korrekte form, end i den kommunikerede mening. Men i princippet undersøger sprogvidenskabsfolk altid hvordan sproglige tegn fungerer, det vil sige hvilke forskelle (i form) der gør hvilke forskelle (i mening).

Denne opgave løses i sprogvidenskaben gennem tre underdiscipliner: fonetik, semantik og grammatik. Fonetikken beskriver de observerbare former som grundlæggende er lydlige, dvs. hvilke lyde der bruges i det enkelte sprog, lydenes fysiske egenskaber og hvorledes de produceres mundtligt i menneskets strube og mund.

I cirka 5000 år har de sproglige former også kunnet udformes visuelt så de kan ses som repræsentationer af tilsvarende lyde, nemlig i form af bogstaver. Lydene er de oprindelige som menneskebørn tilegner sig spontant hvis de bliver udsat for at høre dem, mens skrifttegn er en opfindelse som man kun kan lære gennem formaliseret undervisning. Både mundtlig og skriftlig kommunikation forløber i tid (vores skrift kan kun læses fra venstre til højre), men skrift har den fordel at den også kan gemmes og transporteres over lange afstande. I denne (skriftlige) bog vil lydene derfor blive eksemplificeret med bogstaver, men de er altså repræsentationer af enkeltlydene.

Alle mennneskelige sprog har to lag, som i sprogvidenskaben kaldes to artikulationer, en første artikulation som består af en meget stor mængde af tegn, det vil sige observerbare former der har fast mening, for eksempel *si*, som betyder ‘sigte’, *sy*, ‘bearbejde med nål og tråd’, *ni*, ‘9’, *ny*, ‘som kun har eksisteret i kort tid’. Menneskelige sprog har derudover en anden artikulation, nemlig i fonemer (eller bogstaver), som ikke selv er tegn med form og mening, men kun former med adskillende funktion, de er kun adskillende kendemærker. Fonemer (og bogstaver) er for eksempel vokaler som *i, y* og *a* og konsonanter som *n, s* og *v*.

Enheder i den første artikulation, morfemer og ord, består af faste rækkefølger af enheder i den anden artikulation, lyde eller bogstaver, *s-i, s-y, n-i, n-y*. Ord kan bestå af ét fonem, for eksempel ordet *i*, eller af 52, for eksempel *gedebukkebensoverogundergeneralkrigskommandersergent*, et ord som er opfundet af H.C.Andersen. Det er ikke alle kombinationer der har mening i et givet sprog, fx har *n-a* og *s-a* ikke nogen mening på dansk, og der er ofte mange flere bogstaver i en sætning end der behøver at være. På arabisk noterer man slet ikke vokalerne, og mn kn gdt ls n tkst skrvt dn vklr – men man kan ikke læse en tekst skrevet uden konsonanter: *e a a ie æe e e ee ue ooae*. Derfor er trykfejl eller fejlhøringer ikke altid noget der ødelægger kommunikationen, vokalerne er nemlig temmelig overflødige – og det er nok på grund af denne redundans at sproglig kommunikation er så forholdsvis vellykket som den er.

Et spædbarn skal for at lære et sprog lære at skelne mellem sprogets forskellige lyde. Alle danske børn lærer i de første år at skelne mellem forskellige konsonanter som *n, s* og *v*, og mellem lige præcis 9 forskellige vokaler, nemlig *i, y, e, ø, æ, a, å, o, u*, således at de kan høre forskel på *si* og *sy, so* og *så*. Børn lærer det uden at blive undervist i at de for eksempel skal runde læberne for at sige *y*, men ikke runde dem når de skal sige *i*; de lærer det spontant alene ved at de hører lydene når forældrene taler til dem og lytter til dem. Hvordan det kan lade sig gøre, er en fuldstændig gåde. Skriftens bogstaverne skal de undervises i med metasprog når de allerede har lært at tale, for eksempel med instruktionen om at der skal en prik over et i.

Fidusen ved den dobbelte artikulation er at mens der i den første artikulation skal skelnes mellem op til 100.000 enheder (ord) med egen betydning, behøver man i den anden artikulation kun at skelne mellem i alt ca. 40 formenheder, nemlig fonemer. Mens det er muligt at skelne, aktivt og passivt, mellem 40 lyde, er det ikke muligt at skelne mellem 100.000 lyde. Og denne evne til at skelne, både når man lytter og når man taler, er noget man næsten kun kan lære i den spæde barndom. På spansk skelner man kun mellem fem forskellige vokaler, nemlig *i, e, a, o, u*, og det er dem spanske spædbørn lærer. Det betyder at de hvis de som voksne vil lære dansk, der har ni vokaler, har meget svært ved at høre eller udtale forskellen på fodboldklubberne *ÅB* og *OB*, for de har ikke lært at skelne mellem *å* og *o* når man ikke har brug for at gøre det på spansk. På samme måde er det meget svært for folk med dansk modersmål at skelne mellem de fire kinesiske ordtoner, den høje flade, optonen, nedtonen og ned-optonen: *si, sí, sì, s ˇi*.

Systemet af skriftlige bogstaver har dobbelt artikulation fordi det i princippet er repræsentation af de tilsvarerende mundtlige fonemer, som udgør sprogets anden artikulation.

Systemet af skriftlige taltegn har derimod ikke dobbelt artikulation, der er i første artikulation 10 forskellige visuelle former med 10 forskellige betydninger: *0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9* som dernæst kan kombineres efter én syntaktisk regel til uendeligt mange tal. Skriftlige taltegn har derfor ingen redundans på samme måde som mundtligt udtalte tal har det: *375 = trehundredeogfemoghalvfjerds*.

Alle eksisterende talte sprog har dobbelt artikulation med under 50 forskellige fonemer i deres anden artikulation – også kinesisk. Men kinesisk skrifttegn har ikke dobbelt artikulation som dansk med ordtegn sat sammen af bogstaver. Det betyder at der ikke blot skal skelnes mellem 40 adskillende lydlige kendemærker, men mellem flere hundrede forskellige visuelle kendemærker som dernæst kan sættes sammen efter indviklede principper. Det betød at en mekanisk kinesisk skrivemaskine måtte have flere hundrede tegn og fyldte et helt rum, og ikke kun en lille kasse som en mekanisk alfabetisk skrivemaskine der kan printe ca. 40 forskellige bogstaver og mærker. Dette er med elektroniske tegn blevet fortid.

Når barnet har lært i den anden artikulation at skelne mellem ca. 40 fonemer på dansk (som gengives ved 28 forskellige bogstaver), kan de lære at høre og at udtale forskel på så mange ordformer i den første artikulation som de kan og vil. Det er svært at tælle op, men man antager at folk i gennemsnit har et aktivt ordforråd på over 50.000 ord. Semantik beskriver så i ordbøger hvad hvert ord betyder, det vil sige hvilke morfemer (det vil sige fonemkombinationer) der har hvilke meninger, altså for eksempel at *ni* betyder ‘9’, mens *ti* betyder ‘10’ og sådan hele vejen.

Ordbetydninger er opsamlet i ordbøger som (med andre ord fra ordforrådet) beskriver hvad hver enkelt ord betyder. Men betydninger af ord ændrer sig gennem tiden, og de kan blive delt op eller glide sammen. Det gør at der i et sprog findes eksempler på både synonymi ‘mednavn’, det at samme mening kan betegnes med forskellige former, for eksempel *tit* og *ofte, udsagnsord* og *verbum*, og polysemi ‘mangebetydning’, det at samme form kan have forskellige beslægtede betydninger, for eksempel *plantens blade, et knivsblad* og *aviser og blade*. Når lydene ændrer sig, kan to ellers ubeslægtede ord ende med at få samme form, hvilket kaldes homonymi ‘ensnavn’: *en ret linser, ret hurtigt, stå ret, ret alle opgaverne, ret og vrang, Riber Ret*. Tegn uden dobbelt artikulation, for eksempel de skriftlige taltegn, kan ikke være flertydige (hverken polyseme eller homonyme) på disse måder, for det ville gøre tegnene ubrugelige til kommunikation.

Morfemer med egen mening, som altså er faste rækker af fonemer som er uden egen mening, sættes sammen til ord med egen betydning efter morfologiske regler om ordenes

bøjninger *Hun bag-er brød*, ordenes afledninger *Han er bag-er*, og ordenes sammensætninger *bag-værk*. (Man ser her at den samme form, nemlig *-er*, er homonymt og kan have to forskellige betydninger, nemlig enten som en bøjningsendelse for 'nutid' eller som en afledningsendelse der betegner 'en der gør det').

Ord, som er sat sammen af morfemer, sættes sammen til sætningsled og sætninger (ledsætninger og helsætninger) efter princippet om kompositionalitet, hvorefter meningen med helheden er lig med summen af meningen med delene og af meningen med rækkefølgen de nedefra og op er sat sammen på, for eksempel: *Det er temmelig mærkeligt at han solgte sin hest for en ko.*

Da mange ordformer i naturlige sprog er polyseme og homonyme, som fx ordet *ret*, kan kompositionalitetsprincippet ikke være det eneste grundlag for vores forståelse af meningen med en sætning; man har nemlig i konkrete sætninger ingen problemer med at samme ordform betyder tre forskellige ting i samme sætning: *Det er ret mærkeligt at han solgte sin førstefødselsret for en ret linser.* Der må derfor også gælde et princip om funktionalitet, nemlig at meningen med en del afhænger af meningen med den helhed som den er en del af og dens funktion i denne. Her går forståelsen altså fra helheden til delen, oppefra og ned. Forståelsen af meningen med en sætning foregår på denne måde samtidig kompositionelt, nedefra og op, og funktionelt, oppefra og ned, i det der er blevet kaldt *den hermeneutiske cirkel*.

Med de bøjede ord henviser afsenderen til ting og forhold i den omhandlede verden, som kan være en fiktiv verden, verden generelt eller et hjørne af den konkrete virkelige verden. Med den såkaldte neksusforbindelse mellem grundleddet (subjektet *Det ... at han solgte sin hest for en ko*) og udsagnsleddet (verbet *er*) gør afsenderen derudover den ytrede sætning til en hævdelse af at meningen med sætningen er sand. Det er faktisk sandt at det er mærkeligt at sælge sin hest for en ko, og det er også sandt at Esau solgte sin førstefødselsret for en ret linser.

Sprogvidenskab har i hundredevis af år især handlet om sprogsystemet som er det der gør det muligt at en persons ytrede lyde (eller bogstaver) i fast rækkefølge for modtagerne udgør morfemer, der kombineres til ord, der kombineres til led og sætninger, der fungerer som repræsentationer af forhold mellem ting og sager i den omhandlede verden som kan være sande eller falske udsagn om den. Sprogsystemet beskrives i de sprogvidenskabelige discipliner fonetik, semantik og grammatik som grundlaget for at det der står på linjerne, giver mening. Men det forklarer ikke hvordan det foregår når mennesker i tid bruger systemerne til at dele tanker med hinanden.

Sprogsystem og sprogbrug

Fonetikken, semantikken og grammatikken har med stor succes beskrevet de systemer af fonetiske, semantiske og grammatiske regler hvorefter forskelle i producerede lydlige eller synlige former giver forskelle i den opfattede mening. Den engelsk-amerikanske filosof H.P.Grice, ham som har beskrevet det omtalte samarbejdsprincip, har i en tidligere artikel gjort opmærksom på at 'mening' kan være to forskellige ting, naturlig mening og ikke-naturlig mening.

Når en person gaber, er det tegn på at vedkommende er søvnig eller keder sig, og dette tegn har naturlig mening som symptom på sindstilstanden hos den der gaber. Når en person hænger med hovedet, er det tegn på at vedkommende er psykisk nedtrykt. Det er normalt ikke handlinger der er intenderet som kommunikation, men adfærd der af andre så kan bemærkes og tolkes som indicium på at den gabende er søvning eller keder sig, eller at den der hænger med hovedet, er nedtrykt. Røde pletter kan på denne måde være tegn på mæslinger, og mørke skyer tegn på regn. Naturlig mening handler altid om modtagernes opfattelse af relationer i kommunikationssituationen, de mærkbare former er selv en del af meningen, og der er altid sammenfald mellem den omhandlede situation og kommunikationssituationen. Naturlig mening består normalt af årsagsforhold mellem form og mening. Røde pletter betyder mæslinger fordi mæslinger er årsagen til de røde pletter, som omvendt er et symptom på sygdommen. Aftryk af fødder i vådt sand er spor efter at der har gået en person på præcis det sted hvor betragteren står, fordi det er personen der har forårsaget aftrykkene. Naturlig mening er symptomer, spor, indicier og varsler i om forhold i kommunikationssituationen.

Ikke-naturlig mening findes i dobbeltartikulerede sproglige ytringer, men også i enkeltartikulerede aftalte signaler og mærker, for eksempel i skriftlige tal, håndbolddommerens fløjt, i lyskurvens røde lys og i alle uniformer og kasketter. De er i modsætning til de naturlige tegn intenderet kommunikation, det vil sige produceret af afsenderen med det formål at adressaterne skal bemærke dem og opfatte dem som information om noget andet end om formerne selv.

Ikke-naturlig mening kan godt være om situationen her og nu, det vil sige den scene hvor det foregår, for eksempler ordrer og løfter, og da sker henvisningerne til tid, sted og person i den omhandlede verden med de såkaldte deiktiske (pegende) ord *jeg, du, hér, dér, nu, om lidt*. Disse ord kan kun forstås af den der sammen med taleren indgår i kommunikationssituationen for de henviser til elementer i den.

Men oftest er ikke-naturlig mening om en helt anden situation som ikke har umiddelbar

sammenhæng med kommunikationssituationen, fx beretninger og beskrivelser, vidneudsagn som kan være om historiske begivenheder, generelle forhold i verden eller fiktive situationer. H.C.Andersens eventyr *Hvad Fatter gør, det er altid det rigtige* handler således om en bondemand og en bondekone i en situation som ikke har eksisteret (men som kunne have eksisteret), og der er sat et afgørende skel mellem kommunikationssituationen, virkeligheden med H.C.Andersen som afsender og os nutidige læsere som modtagere, og så den omhandlede situation med konen hjemme i deres bondehus og manden på marked i købstaden, og der er ikke nogen umiddelbar forbindelse, relation, kontakt eller henvisning fra kommunikationssituationen til den omhandlede situation, der er ingen spor, symptomer, indicier eller varslet om den.

Men der er også naturlig mening i H.C.Andersens historie, nemlig om forholdet mellem H.C.Andersen og os læsere. Historien begynder:

> Nu skal jeg fortælle dig en Historie, som jeg har hørt, da jeg var lille, og hver Gang, jeg siden har tænkt paa den, synes jeg at den blev meget kønnere; for det gaar med Historier ligesom med mange Mennesker, de blive kønnere og kønnere med Alderen, og det er saa fornøjeligt!
>
> Du har jo været ude paa landet! Du har set et rigtigt gammelt Bondehus med Straatag; Mos og Urter vokse der af sig selv; en Storkerede er der paa Rygningen, Storken kan man ikke undvære, Væggene ere skæve ...

Her bruges ganske vist de deiktiske ord *nu, jeg* og *du*, men kun på skrømt, H.C.Andersen taler ikke mundtligt til os læsere i det 21. Århundrede, og det at han lader som om han sidder og fortæller en historie mundtligt til et barn, er netop et indicium på at dette er en historie, det vil sige fiktion, og ikke en vidneforklaring eller en historisk fremstilling af noget der virkeligt er hændt. Det er ikke blot bondemanden og bondekonen der er fiktive personer, men også du-personen og jeg-personen. Det er også påfaldende at den tiltalte synes at være et barn fra en by, således som det er forudsat og underforstået i en sætning som *Du har jo været ude på landet*.

På denne måde signalerer H.C.Andersen ved sit valg af stil og fortælleteknik hvilken genre eller tekstart denne tekst skal opfattes som. Det er hverken sagprosa der har som formål at levere sande udsagn om noget i virkeligheden, eller en praktisk tekst der skal regulere forholdet mellem parterne i kommunikationssituationen, men et stykke fiktion som ikke har andre formål end at være fornøjelig. Det at skrive og læse fiktive tekster er et formål i sig selv og gøres kun for fornøjelsens skyld.

Man kan på den oprindelige stavning med store bogstaver i substantiverne (*Gang*) og flertalsbøjningen på verberne (*ere*) se spor efter de retskrivningsregler der var gældende da historien blev skrevet, og man kan også godt tolke historiens overraskende slutning (at bondekonen bliver glad for at bondemanden har byttet en hest for en sæk rådne æbler) som indicium på H.C.Andersens livssyn og hans motiv om at få os til at forstå den særlig morale – der ikke blot står mellem linjerne, men også ligger i historiens titel; "Hvad Fatter gør, det er altid det rigtige". Men bemærkningen om at man i idyllen ikke kan undvære storken, giver hele historien og dens morale et tydeligt skær af ironi (som er helt fri for sarkasme), og det gør at vi forstår at forholdet mellem effektiv rationalitet og hengivenhed nok er mere indviklet end som så.

I enhver kommunikationssituation er der således både naturlig mening og ikke-naturlig mening på spil samtidigt, og de er løbende flettet ind i hinanden på mange måder som står mellem linjerne, og som beskrives i pragmatikken, psykolingvistikken og sociolingvistikken. Fonetikken, semantikken og grammatikken beskriver kun den ikke-naturlige mening hvor forbindelsen mellem den mærkbare form og den opfattede mening er ubegrundet, tilfældig og arbitrær. Helt tydeligt er denne tilfældige forbindelse mellem form og mening på lydlaget og morfemlaget. Fransk er meget nemt. Hest hedder *cheval,* og sådan er det hele vejen igennem!

Forbindelsen mellem form og mening hviler ved de naturlige tegn på lighed, nærhed og årsagsforhold. Forbindelsen mellem form og mening er ved de ikke-naturlige tegn grundlæggende tilfældig og kommer kun i spil i kommunikationer på grund af stiltiende aftalte konventioner som er indlært af alle som taler det samme sprog. I kommunikationssituationer er naturlige og ikke-naturlige meninger flettet samme hele tiden, så hvad der intenderes af afsenderne, og hvad der opfattes af modtagerne, er resultatet af denne uafbrudte sammenfletning af de to typer af mening.

Den ikke-naturlige, konventionelle mening er noget som kun mennesker forstår og kan kommunikere med. Selv om dyr kan kommunikere på mange måder, med lyde, gestus og mimik, kan ingen dyr kommunikere med ikke-naturlige tegn med dobbelt artikulation; hundens gøen består ikke af v'er og o'er der er sat sammen. Man kan derfor med god ret sige at verbalsprog er en menneskelig opfindelse, og mennesket et sprogligt dyr.

Tillid

Elefanten har sin snabel, og giraffen sin lange hals. Men hvad er den ene ting der skiller mennesket fra andre dyr? Hvad er det rent menneskelige? – Sproget. Det er ikke forkert, men

det er måske som at svare *opfindelsen af det førerløse højhastighedstog*, når det bedste svar er *opfindelsen af hjulet* - indvender den amerikanske antropolog Michael Tomasello, som har skrevet adskillige bøger om dette emne. Tomasello var ansat på Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology i Leipzig, hvor de har meget gunstige vilkår for at sammenligne menneskeabers og menneskebørns adfærd i de samme situationer. Her skal gennemgås et par bemærkelsesværdige resultater af forsøg de har gennemført til på instituttet, og som kan findes på nettet.

Første forsøg: Den voksne skjuler en bold i den ene af to krukker. Et barn på 14 måneder kommer ind og skal finde bolden. Den voksne peger på den krukke der indeholder bolden, og barnet kravler hen og finder bolden.

Samme forsøg med en (voksen) chimpanse. Første omgang: En dyrepasser skjuler en banan i en af to krukker. Menneskeaben har lært at den kun har et forsøg til at finde maden (fordi den anden krukke fjernes), og har dernæst succes 50% af forsøgene. Anden omgang: dyrepasseren skjuler bananen i en af to krukker og viser dernæst aben hvad der er i de to krukker ved at vende dem så aben kan se ind i dem. Aben har succes 100 % af forsøgene. Tredje omgang: dyrepasseren skjuler en banan i en af to krukker, og da aben kommer ind, smiler han til aben og peger – som til barnet – med fingeren på den krukke hvor i bananen er gemt: Aben prøver i 50% af forsøgene den forkerte krukke. Alternativ tredje omgang: dyrepasseren skjuler en banan i en af to krukker, og da aben kommer ind, går han hen og stiller sig foran den krukke hvor bananen er, spærrer med armene, truer ad aben og siger i et aggressivt tonefald at aben ikke må komme hen til den krukke. Efter at dyrepasseren er gået, finder aben straks bananen, 100 % succes.

Konklusionen er at det hjul som mennesket, men ikke aben, har opfundet, er at kunne forstå når den anden peger. Menneskeaber kan hverken selv pege eller forstå når andre peger. Og det selv om en abe godt forstår at den anden har bevidsthed og ser noget andet end den selv gør, og at den anden handler på grundlag af hvad den anden ser, og ikke på grundlag af hvad aben selv ser. Aber kan således godt skjule ting for andres blik og lade som om det ikke er der, indtil der er fri bane til at tage det igen (det troede man ellers ikke tidligere). Men de kan altså alligevel ikke pege. Hvorfor ikke?

Selv om menneskeaber altså har elementer af det der kaldes *theory of mind*, bevidsthed om andres bevidsthed, kan de ikke forstå deklarativ og hjælpsom pegning, men godt direktiv og fjendtlig afvisning. Fordi de mangler tillid (fortrolighed). Det er ganske simpelt uden for abens vildeste fantasi at dyrepasseren skulle henlede dens opmærksomhed på krukken med bananen -

for at den skulle finde bananen. Derimod kan den sagtens forstå at dyrepasseren forsøger at holde den væk fra krukken med bananen fordi han selv vil have den.

Den tanke at det særligt menneskelige er tillid, er meget prægnant formuleret af den danske teolog K.E.Løgstrup med hans begreb om *suveræne livsytringer* som kan belyses med en række sentenser fra hans bog *Den etiske Fordring* fra 1956:

> Det hører vort menneskeliv til at vi normalt mødes med en naturlig tillid til hinanden.
>
> Men at vise tillid betyder at udlevere sig selv. Derfor reagerer vi så voldsomt, når vor tillid misbruges ...
>
> Den enkelte har aldrig med et andet menneske at gøre uden at han holder noget af dets liv i sin hånd.
>
> Så vist som et menneske med den tillid, det viser eller begærer, giver mer eller mindre af sit liv i den andens hånd, så vist hører fordringen om at tage vare på det liv med til vor tilværelse sådan som den nu engang er.

Andet forsøg, 1. del: En voksen og et barn leger en leg: barnet sidder ved den øvre ende af et skråt rør og triller en bold gennem røret; den voksne sidder for neden, samler bolden op og giver den til barnet, der triller den ned igen. 2. del: Den voksne sidder for oven og triller, barnet sidder for neden, samler bolden op og giver den til den voksne. 3. del: Den voksne holder op med at trille bolden og lægger den bare på gulvet. Barnet samler bolden op og giver den til den voksne igen og igen, og fører til sidst den voksnes hånd med bolden hen til rørets munding (men triller den ikke selv).

Samme forsøg med en chimpanse: 1. del: Et menneske og en abe leger en leg: aben sidder ved den øvre ende af et skråt rør og triller en bold gennem røret; mennesket sidder for neden, samler bolden op og giver den til aben, der triller den ned igen. 2. del: Mennesket sætter sig for oven og triller, aben går hen til rørets nedre ende, samler bolden op og går op og triller selv bolden gennem røret, løber så selv ned og fanger bolden inden den kommer ned, og sådan videre mange gange.

Konklusion: Aben har ingen rollereversibilitet; den kan godt samarbejde, men opfatter det ikke som et samarbejde, kun som en praktisk løsning. Den mangler dobbeltblikket som barnet har: nemlig at kunne se den samme sag både fra sit eget perspektiv: 'jeg er trilleren, og du er modtageren', og senere: 'jeg er modtageren, og du er trilleren' – og fra et perspektiv oppefra: 'der er både en triller og en modtager, jeg er den ene, du er den anden, eller omvendt'.

Morale: Aben opfatter at legen har det formål at bolden skal gennem røret og tilbage til udgangspunktet. Så når den selv kan klare begge dele, er der ikke grund til at samarbejde.

Barnet opfatter selve samarbejdet som formålet, det lystbetonede, og boldetrilleriet blot som en anledning. Børn kan også deltage i det der kaldes protokonversation, dvs. taleturtagning, længe før de kan så meget sprog at de har noget at sige. Og disse rollereversible protokonversationer foregår under smil og latter og stor lystfølelse. Aber smiler ikke. Det der er på spil her, er det der hedder indfølelse (empati): evnen til og ønsket om at dele hinandens følelser når man er sammen, det at have fælles følelser og fælles mål.

Kollektiv intentionalitet

Også indfølelse og fælles mål er foreslået som en vigtig del af menneskelivet, nemlig af den amerikanske filosof John Searle som har skrevet flere bøger om det han kalder *intentionalitet*. Han fremfører at sprog og samarbejde ikke kan finde sted uden kollektiv intentionalitet. Man kan ikke nøjes med: *jeg gør det, du gør det, jeg ved at du gør det, du ved at jeg gør det* osv. Det giver hverken samarbejde eller sprog, kun uendelighed. Man kan ikke aflede kollektiv intentionalitet af individuel intentionalitet, men godt individuel intentionalitet af kollektiv intentionalitet. Så måske kommer i virkeligheden den kollektive intentionalitet først.

Hvis det er rigtigt, hvordan bliver da tillid og kollektiv intentionalitet da til, både i slægtens og i individets udvikling? Menneskeaber: chimpanser, bonoboer, orangutanger og gorillaer lever i omgivelser hvor der kun gælder én lov: jungleloven; og den lov har kun en paragraf: *Kæmp for alt* (hvad du har kært, men dø ej når det gælder). Aber skal således kæmpe mod rovdyrene for ikke at blive ædt, kæmpe mod byttedyrene for at æde dem, kæmpe mod de andre dyr om byttet, kæmpe mod artsfællerne om mad og hakkeorden, og kæmpe mod rivalerne om sex. Aber overlever ikke længe hvis de ikke har et kraftigt kompetitivt gen.

I denne situation må de første mennesker have haft en eller anden konkurrencemæssig fordel af den særligt menneskelige tillid og indfølelse, og det må have været muligheden for at danne samfund i stedet for flokke, for at samarbejde med arbejdsdeling i stedet for parallelitet, for langstrakt yngelplejetid med muligeder for at lære færdigheder, og (som et resultat af dette) for at udvikle sprog. Når menneskene først har fået fortrolighed og indfølelse, har de også muligheden for kultur, dvs. kollektiv indlæring. Det som engang er lært af nogen i fællesskabet, det kan læres af alle, og det bliver ikke glemt, for den ene generation kan lære den næste det. Det kalder Tomasello for skraldeeffekten. Udviklingen af kultur er ensrettet, den går ikke tilbage.

Men sådan er det ikke - kan man indvende: aber kan jo godt - som også ulve, løver og

hyæner - jage i flok således at hvert dyr har sin rolle. Det er kun tilsyneladende, svarer Tomasello. Hvis der er hakkeorden i flokken, skal hvert individ blot vælge den plads blandt dem der er tilgængelige, der er mest fordelagtig for det selv, når det bliver dets tur til at vælge, så udgør de et effektivt team, men de jager kun hver især efter det samme mål, de samarbejder ikke efter en fælles plan om et fælles mål.

Men der er da også indfølelse i dyreverdenen - kan en anden indvende: yngelpleje er ikke kamp, men omsorg. Nej, svarer Tomasello, som har optaget mor-unge-samvær blandt chimpanser. Her er der ikke tale om fælles følelse, endsige hjælp. Moderen sidder og gnasker på et æble. Ungen kommer og tager i æblet. Moderen slipper det ikke, men lader ungen føre hendes hånd med æblet hen til sin egen mund så den kan tage en bid, og straks derefter fører moderen æblet tilbage til sin egen mund. Hun giver ikke ungen maden, men forhindrer blot ikke at ungen snupper en bid fra hendes. Det kan kaldes *passiv yngelpleje*, men ikke ligefrem indfølelse eller hjælpsomhed.

Tomasello har også en beskrivelse af barnets udvikling af sprog. Fra det er tre måneder forstår barnet både årsag og virkning, og at andre mennesker er levende agenter som det kan have fælles handlinger og følelser sammen med med i tosomhed. Fra det er ni måneder kan barnet ikke blot *se på* (rettet blikket mod), men også *se at*, dvs. have fælles perception med den voksne, og indgå i forståelse af noget fælles tredje; det kan forfølge et mål efter en plan og også forfølge det samme mål som den voksne. Allerede her begynder aberne at stå af. Fjorten måneder gamle kan børn så indgå i sociale situationer som kræver fælles fokus, og deltage i regulært samarbejde med gensidige arbejdsdelte roller, som er forudsat for at man kan bruge sprog. Det er da også på dette tidspunkt at sproget begynder at udvikle sig.

Barnet begynder nu at få sin egen individuelle intentionalitet efter tidligere blot at have været en del af det empatiske følefællesskab. Men det sker kun hvis den voksne behandler barnet som et individ med intentionalitet - også før det egentlig er det. Det er ikke (kun, og måske slet ikke) barnet der skal overtage den voksnes følelse, men snarere den voksne der skal tune sig ind på barnets følelser, og gøre ligeså. Barnet har lagt sit liv i den voksnes hånd, og er blevet imødekommet. Aben er slet ikke med her, for den har aldrig tillid nok til den anden til at overlade noget af sit liv i dens hånd.

Den tyske filosof Jürgen Habermas har prøvet filosofisk at bestemme det særlige ved kommunikativ handling, i modsætning til strategisk handling (= kamp). Det er, siger han, at vi bestandig må forvente og forudantage talesituationsidealet, som går ud på at folk mener hvad de siger, at de taler sandt, og at de har ret til at gøre hvad de gør, kort sagt at de har

intentionalitet og legitimitet. Denne forudantagelse bliver man ofte skuffet i, folk skjuler deres hensigter, lyver og bluffer. Men på trods af disse skuffelser må enhver der vil engagere sig i en samtale med andre, næste gang igen forudsætte - kontrafaktisk siger Habermas - at den anden har intentionalitet og legitimitet – ellers kan det jo ikke betale sig at samtale. Og når parterne således tillidsfuldt lægger deres skæbne i de andres hænder, kan man også komme ud for at nå forståelse og resultater sammen som man ikke kunne nå hver især. Ja, Habermas mener – som Løgstrup også gør – at vores forestillinger om moralske værdier som frihed, sandhed og retfærdighed kommer af vores oplevelser af at blive skuffet i samtalen med andre.

Der er påfaldende overensstemmelse mellem hvad Løgstrup, Tomasello og Habermas hævder, hver med deres udgangspunkt og metode, og det kan kun bestyrke at der må være noget om det. Det særligt menneskelige er at vi ved indfølelse og tillid har overtrådt jungleloven om at alt er kamp. Derved har vi givet hinanden en bevidsthed (perspektivet oppefra) som er kvalitativt anderledes end menneskeabernes, vi har udviklet sproget til et redskab for samarbejde om fælles bevidsthed. Det hele er på en måde som at trække sig selv op ved hårene, der er ikke noget at klamre sig til. Men det sker efter skralde-princippet, når menneskets udvikling er kommet et hak fremad, falder den ikke tilbage efter en generation, sådan som vaner der er opstået i dyreflokke, faktisk gør.

Tomasello sætter sagen på spidsen ved at sige at et barn der på forunderlig vis kunne vokse op på en øde ø uden omgang med nogen mennesker, ikke ville have kognitive evner ud over hvad en chimpanse har i dag. Vi er hinandens verden, hinandens skæbne, skaber af hinandens kognitive evner – og hinandens bevidsthed.

Noget som ingen af de citerede herrer har turdet skrive, skal antydes her: Det var måske da vi syndede mod jungleloven og turde have tillid til hinanden, at vi af dem blev imødekommet med at få det som folk kalder sjæl eller ånd. Det at vi ikke er alene i verden (som dyr antagelig på en eller anden måde må opleve at de er), men at vi ved hjælp af sproget kan have de samme tanker i vores individuelle bevidstheder uden at de har været i rummet mellem os, det er næsten som at have en evig sjæl, som er der uafhængigt af vores dødelige krop.

Kilder der er citeret eller refereret fra

Aristoteles (330 fvt.) 1992: *Poetik*, oversat af Poul Helms, København: Hans Reitzel.
Bateson, Gregory (1972) 1978: "Form, Substance and Difference" i Bateson, Gregory: *Steps to an Ecology of Mind*, London: Paladin.
Busch, Morten & Kristian Hvidtfelt Nielsen 2021: *Tab, tvivl og svigt var benzin på HPV-vaccine-skeptikeres bål*,
https://sciencenews.dk/da/tab-tvivl-og-svigt-var-benzin-paa-hpv-vaccine-skeptikeres-baal, verificeret 21/1 2022.
Christensen, Tanya Karoli 2019: "Sproglige virkemidler i indirekte trusler" i *17. Møde om udforskningen af Dansk Sprog*, Aarhus: Aarhus Universitet.
Frankfurt, H.G. (1986) 2005: *On bullshit*, Princeton: Princeton University Press.
Gibson, J.J. 1986: *The ecological approach to visual perception*, New York: Psychology Press.
Grice, H.P. 1957: "Meaning" i *The Philosophical Review*, Vol 66, No. 3
Grice, H.P. 1975: "Logic and conversation" i Cole, Peter & Morgan, Jerry: *Syntax and Semantics, vol. 3, Speech Acts*. New York: Academic Press.
Grünbaum, Ole 1967: *Provokér – Lærestykker om den almindelige uorden*, København: Hans Reitzel.
Habermas, Jürgen (1971) 2001: "Forberedende bemærkninger til en teori om den kommunikative kompetens" i Henriksen, Carol 2001: *Can you reach the salt? Pragmatikkens klassiske tekster*, København: Roskilde Universitetsforlag.
Harder, Peter 1980: "Møveri. Om at pådutte andre sine forudsætninger" i Harder, Peter & Poulsen, Arne: *Hvad går vi ud fra? Om forudsætninger i sprog og handling*, København: Gyldendal.
Hendricks, V.F. & Vestergaard, M. 2017: *Fake News. Når virkeligheden taber*, København: Gyldendal.
Kierkegaard, Søren (1843) 1967: "Johannes Climacus eller De Omnibus Dubitandum est" København: Gyldendal.
Løgstrup, K.E. 1956: *Den etiske fordring*, København Gyldendal.
Petersen, Robert Storm (ca. 1900-1948) 1973: *Fluer*, København: SV PRESS A/S.
Popper, Karl R. (1953) 1996: "Videnskaben: gisninger og gendrivelser" i *Kritisk Rationalisme*, København: Nyt Nordisk Forlag Arnold Busk.
Searle, John 1999: *Mind, Language and Society*, London: Weidenfeld & Nicolson.

Sperber, Dan & Wilson, Deidre 1995: *Relevance*, Oxford: Blackwell.
Tomasello, Michael 2003: *Constructing a Language. A Usage-Based Theory of Language Acquisition*, Cambridge MA: Harvard University Press.
Watzlawick, Paul, Beavin, Janet Helmick & Jackson, Don D. 1968: *Pragmatics of Human Communication. A Study of Interactional Patterns, Pathologies and Paradoxes*, London: Faber and Faber.
Welles, Orson 1938: *The war of the worlds*. Historien om begivenhederne er veldokumenteret beskrevet på https://en.wikipedia.org/wiki/The_War_of_the_Worlds_(1938_radio_drama), verificeret 21/1 2022.